वीरराघवार्य-प्रयोग-माला①

वीरराघवार्य-प्रयोग-माला①

1. वीरराघवार्य-प्रयोग-माला
2. ०
    1. विषयसूची
    2. நிவேதனம்
3. १ प्रमाणसंग्रहः
    1. आचमनम्
    2. प्राणायामः
        1. अत्रिः
    3. मन्त्रस्नानादिकार्यम्
    4. आग्नेयस्नानम्
    5. वस्त्रम्
    6. अहरहः सन्ध्यामुपासीत
    7. अनूदकी-सन्ध्यावर्णना
    8. द्वात्रिंशद्-उपचारक्रमः (३२)
    9. षोडशोपचारक्रमः (१६)
    10. षोडशोपचाराशक्तौ - (१२)
    11. तत्राप्यशक्तौ (८)
4. २ विशेषाराधनक्रमः
    1. पादुकाराधनम्
5. ३ षोडशोपचारक्रमः
    1. आराधनसंग्रहः
    2. घण्टानादनसमयनिर्देशः
6. पञ्चसंस्कारप्रयोगः
    1. सदोऽनुज्ञा
    2. विष्वक्सेन-पूजा
    3. सङ्कल्पः
    4. विष्वक्सेनोद्वासनम्
    5. प्रतिसरबन्धः
        1. उल्लेखनम्
        2. कुम्भस्थापनम्
        3. वरुणावाहनम्
        4. जपः
            1. आह्वानम्
            2. युद्धप्रार्थना
            3. उपासकसौभाग्यम्
            4. प्रतिज्ञा
            5. किरणकीर्तिः
            6. प्रतिज्ञानुवर्तनम्
            7. रक्षोहाग्निध्यानम्
        5. बन्धनम्
        6. रक्षाकरणम्
    6. शिष्यकाष्ठादि-व्यवस्था
    7. अग्निमुखम्
        1. उल्लेखनम्
        2. परिस्तरणान्तम्
        3. पात्रसादनम्
        4. प्रोक्षणीपूरणम्
        5. प्रोक्षणम्
        6. प्रणीताः
        7. आज्य-संस्कारः
        8. दर्वी-संस्कारः
        9. परिधिः

        10. आघारौ
        11. परिषेकः
        12. इध्माधानम्
        13. आघारहोमः
        14. आज्यभागौ
        15. वैष्णवीकरणम्
        16. तापनहोमः
            1. पुरुषस्वरूपम्
            2. सृष्टिः
            3. समाजोद्भवः
            4. पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः
    8. पुण्ड्रधारणम्
    9. उपदेशः
    10. होमान्तः
        1. प्रणीतावोक्षणं
        2. ब्राह्मणपूजनम्
        3. अग्न्युपस्थानम्
    11. अभ्युदयः
    12. पुण्याहः
    13. स्त्रीमात्रपञ्चसंस्कारप्रयोगे विशेषः
    14. शूद्रपञ्चसंस्कारप्रयोगः
        1. अनुज्ञा
        2. सङ्कल्पः
        3. मण्डले पूजा
        4. गङ्गावाहनम्
        5. पञ्चगव्यम्
        6. पुण्याहः, प्रोक्षणम्
        7. प्रतिसरबन्धः
            1. अभिमन्त्रणम्
        8. तापहोमः
        9. पुण्ड्रधारणादि
        10. उपदेशः
    15. समाप्तिः
7. १३ सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः
    1. भूसूक्तम् ।
    2. नीलासूक्तम् ।
    3. पुरुषसूक्तम्
    4. ब्रह्मसूक्तम्
    5. श्रीसूक्तम्
8. १५ यज्ञोपवीतनिर्माणविधिः
9. १६ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा
    1. १२ त्र्यम्बकं यजामहे
10. १७ यज्ञोपवीतधारणक्रमः
11. २१ घण्टाप्रतिष्ठाक्रमः
12. २२ श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः
13. २३ पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठा
14. २४ तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा
15. अङ्गानि
16. पुण्ड्र-धारणम्
17. विष्वक्सेन-पूजा
18. Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा
    1. Goals ध्येयानि
        1. संस्कृतानुवादः
        2. Contribution दानम्

वीरराघवार्य-प्रयोग-माला①

Source: TW

०①

ஸ்ரீ:

உபயவேதாந்த க்ரந்தமாலை

ஸ்ரீ திருக்குடந்தை தேசிகன் என ப்ரஸித்தரான ஸ்ரீமத் கோபாலார்ய மஹாதேசிகன் அருளிச் செய்த

ச்ராத்த ப்ரயோகம் மற்றும்

ப்ரயோக மாலையுடன்

(ஸம்ஸ்க்ருதத்தில்)

(ஸமிதாதானம் முதல் வர்ணாச்ரமங்களுக்கு வேண்டிய அம்சங்கள் எல்லாம் அடங்கிய புத்தகம்)

ஜரி

AMADA

ஸ்ரீ ஆராவமுதன், திருக்குடந்தை

ஆரா அமுதே ! அடியேன் உடலம் நின்பால் அன்பாயே நீராய் அலைந்து கரைய உருக்குகின்ற நெடுமாலே ! சீரார் செந்நெல் கவரி வீசும் செழுநீர்த் திருக்குடந்தை ஏரார் கோலம் திகழக் கிடந்தாய் ! கண்டேன் எம்மானே !

உபயவேதாந்த கிரந்தமாலை

ஸ்ரீ திருக்குடந்தை தேசிகன் என ப்ரஸித்தரான ஸ்ரீமத் கோபாலார்ய மஹாதேசிகன் அருளிச் செய்த

ச்ராத்த ப்ரயோகம் மற்றும்

ப்ரயோக மாலையுடன் (ஸம்ஸ்க்ருதத்தில்)

(ஸமிதாதானம் முதல் வர்ணாச்ரமங்களுக்கு வேண்டிய அம்சங்கள் எல்லாம் அடங்கிய புத்தகம்)

UBHAYA VEDANTA GRANTHAMAALAA SRIMAD GOPALARYA MAHADESIKA'S (Sri Tirukkudandai Desikan) SRAADDHA PRAYOGA & PRAYOGA MALA

(IN SANSKRIT)

(Samidaadhanam, Pancha Samskaram, Tarpana, Upakarma etc.,) SRI UTTAMUR VIRARAGHAVACHARIAR CENTENARY TRUST, CHENNAI

11-2-2015

श्रीः

प्रयोगमाला

विषयसूची②

1. प्रमाणसंग्रहः
2. विशेषाराधनक्रमः
3. षोडशोपचाराः
4. पुण्याहवाचनक्रमः

5. समिदाधानम्
6. अग्निसन्धानप्रयोगः, औपासनहोमश्च
7. विधुराग्निसन्धानक्रमः
8. पञ्चसंस्कारप्रयोगः
9. स्त्रीमात्रपञ्चसंस्कारप्रयोगः
10. शूद्रपञ्चसंस्कारप्रयोगः
11. ब्रह्मकूर्चपञ्चगव्यविधिः
12. वैश्वदेव, पञ्चमहायज्ञप्रयोगः
13. सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः
14. कूश्माण्डहोमविधिः
15. दर्शादितर्पणक्रमः
16. बोधायनीय तर्पण प्रयोगः
17. ऋग्वेदिनां दर्शादितर्पणम्
18. यज्ञोपवीतनिर्माणविधिः
19. यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा
20. यज्ञोपवीतधारणक्रमः
21. आग्नेयस्थालीपाकः
22. दर्शपूर्णमासस्थालीपाकविधिः
23. दर्शपूर्णमासस्थालीपाकारंभकालः
24. आग्रयणस्थालीपाकः
25. घण्टाप्रतिष्ठाक्रमः
26. श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः
27. पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठा
28. तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा
29. श्रीगोपालदेशिकैरनुगृहीत श्राद्धप्रयोगः
30. सामवेदिनां दर्शादितर्पणम्
31. बोधायनीय समिदाधानम्
32. बोधायनीय अग्निसन्धानम्
33. बोधायनीय श्राद्धप्रयोगः
34. बोधायनीय श्राद्धाङ्ग तिलतर्पण विधिः
35. यजुरुपाकर्म
36. गायत्रीजपः
37. ऋग्वेदीय उपाकर्म
38. ऋग्वेदीय समिदाधानक्रमः
39. सामवेदीयसमिदाधानम्
40. सामोपाकर्मा उत्सर्जन तर्पणम्
41. बोधायन समिदाधान विधिः
42. बोधायनीय उपाकर्म

श्रीमते लक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः श्रीमते श्रीगोपालमहादेशिकाय नमः

श्रीकृष्णदेशिकपदाम्बुजभृङ्गराजं वेदान्तलक्ष्मणमुनीन्द्रकृषात्तबोधम् । त्रयन्तदेशिकयतीन्द्रशठारिमूर्ति

गोपालदेशिकशिखामणिमाश्रयामः ॥

अद्भुतं यस्य विक्रान्तं वेदवीयीविशोधने । अपरं निगमान्तायें प्रपद्ये वीरराववम् ॥

நிவேதனம்②

அநேக க்ரந்த நிர்மாணங்கள் செய்தும் காலக்ஷேக்ஷ்ப உபதேசாதிகள் செய்து வைத்தும் ஆசார்ய லக்ஷணம் முழுதும் நிறைந்தவரான ஆசார்யர் ஸ்ரீமத் அபிநவதேசிகளின் ப்ரபாவம் வோகப்ரஸித்தமானது. அப்படி அந்த மஹான் அநுக்ரஹித்த கரந்தங்களில், அநுஷ்டாளத்துக்கு உபயுக்தமான ஸ்ரீமத் கோபாலார்ய மஹாதேசிக ஆஹ்நிகம் ஸர்வர்க்கும், விசேஷமாக வைதிக லோகத்துக்கும் பரம உபகாரமானது. ஆஹ்நிகத்துடன் பல வைதிக ஸம்ப்ரதாய ப்ரயோகங்கள், சாற்றுமறை க்ரமங்கள் அடங்கியதாக ஒரே புத்தகமாகப் ப்ரசுரிக்கப்பட்டு 1974ல் ஸ்வாமியால் வெளியிடப்பட்டது. இதன்த்விதீய முத்ரணம், ஸ்ரீகோபாலார்ய மஹாதேசிக ஆஹ்நிகம்,

ச்ராத்த ப்ரயோகத்துடன், ப்ாயோகமாலா, சாற்றுமறை கரமம் என மூன்று பாகமாகப் பிரித்து தனித்தனியே ப்ரசுரிக்கப்பட்டது. இதில் ப்ரயோகமாலா க்ரந்தம் கையிருப்பில் இல்லாதபோது மூன்றாவது முறையாக ஸ்ரீமத் கோபாலார்ய மஹாதேசிக ஸ்ராத்த பாயோகம் மற்றும் பல ப்ரயோகங்கள் அடங்கிய ப்ரயோகமாலா தற்போது ஆஸ்திகர்களின் விருப்பத்திற்கினங்க, இந்த வருடம் ஸ்வாமியின் 119வது திருநக்ஷதரத்தில் ஐயஞ் - தை மீ - ஸ்வாதியில் (11.2.2015) வெளியிடப்படுகிறது எவ்வாரும் வாங்கி பயன்படுத்துமாறு ப்ரார்த்திக்கப்படுகிறது.

ஸ்ரீமத் அபிநவதேசிகனின் க்ருபைக்கு பாத்ரரான ஸ்ரீ.உவே. புவிக்குன்றம் வங்கீபுரம் ஸ்தசையனாசார்யர் ஸ்வாமி இரவு பகல் பார்க்காமல் தம்முடைய குமாரரான ஸ்ரீமான் ஸ்ரீநாத்தின் உதவியுடன் D.T.P செய்து தாமே முழுமையும் Proof பார்த்து சோதித்து நன்கு பரிஷ்கரித்து இந்த பதிப்பு உரிய காலத்தில் இன்று வெளிவர பலவிதங்களில் ப்ரதான காரணமாக இருந்தது இங்கு மிகவும் போற்றத்தக்கதாக உள்ளது. இந்தப் பதிப்பை முத்ரணம் செய்த Good Printers நிறுவனர் ஸ்ரீமான் K.S நரஸிம்ஹன் அவர்களுக்கும், ஸ்ரீ உத்தமூர் ஸ்வாமி ட்ரஸ்ட் க்ருதஜ்ஞதையைத் தெரிவித்துக் கொள்கிறது.

இந்தப் பதிப்பு வெளியிடுவதற்கு முழு பொருளுதவி அளித்த சென்னை சாலிக்ராமத்தைச் சேர்ந்த ஸ்ரீமான் ப்ரஹ்லாத் ஸ்ரீமதி காயத்ரீ தம்பதியினருக்கு ஸ்ரீ உத்தமூர் ஸ்வாமி ட்ரஸ்ட்டைச் சேர்ந்தவர்கள் தங்களுடைய க்ருதஜ்ஞதையைத் தெரிவித்துக் கொள்கிறார்கள்,

இத்தம்

பையம்பாடி வேங்கடவரதாசார்யன்

ஶ்ரீ:

१ प्रमाणसंग्रहः①

आषोडशात् ब्राह्मणस्यापतिता गायत्री; द्वाविंशते राजन्यस्य, द्व्यधिकाया वैश्यस्य ॥ (गौतमधर्मसूत्रम्)

आचमनम्②

आचमनम्

संहृताङ्गुलहस्तेन ब्रह्मतीर्थं पिबेज्जलम् ।
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाऽऽचमनं भवेत् ॥ (विश्वामित्रः)
गोकर्णाकृतिहस्तेन माषमग्नं जलं पिबेत् ।
तन्न्यूनमधिकं पीतं सुरापानसमं विदुः ॥
अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् । (तालपत्रे)
शौचेप्सुः सर्वदाऽऽचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ (शङ्खः) निष्ठीवने प्रसुप्ते च परिधानेऽश्रुपातने ।
क्षुते पञ्चसु चाचामेत् श्रोत्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ (वाधूलः)
दिने निषिद्धेऽपि च दन्तकाष्ठाभावेऽप्यपां द्वादशकृत्व एव ।
गण्डूषणाच्छुद्धिमपामयेत स्त्रीणां भवेदैष्टकसैकताभिः ॥
विधवा ब्रह्मचारी च यतिश्च व्रतवांस्तथा ।
ताम्बूलमञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
दन्तकाष्ठं मैथुनञ्च यावज्जीवं न कारयेत् ॥ (सनत्कुमारः)

[[i]]

प्राणायामः②

प्राणायामः

अनामिकाकनिष्ठे द्वे अङ्गुष्ठं च तृतीयकम् ।
त्रिभिर्नासापुटं बद्ध्वा प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ (पाद्मसंहिता) प्रणवं व्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ (शाण्डिल्यः)
उपविश्यासनं वश्यं स्वस्तिकादि यथारुचि ।
व्याघ्रचर्मादिके शुद्धे ओमित्येकाक्षरं मनुम् ॥
बद्ध्वा प्रागाननः सम्यक् ऋजुकायः समाहितः ।
नासाग्रन्यस्तनयनः दन्तैर्दन्तान् असंस्पृशन् ॥
रसनां तालुनि न्यस्य श्लथबाहूभयान्वितः ।
आकुञ्चितशिराः किञ्चित् निबध्नन् योगमुद्रया ॥
हस्तौ यथोक्तविधिना प्राणायामं समाचरेत् ॥

अत्रिः③

अत्रिः

सम आसन आसीनः समकायो यथासुखम् ।
हस्तमुत्सङ्ग आधाय स्वनासाग्रकृते क्षणः ॥
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।
विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रियः ॥
हृद्यविच्छिन्नमोङ्कारं घण्टानादं बिसोर्णवत् ।
प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत् स्वरम् ॥

[[ii]]

एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् ।
दशकृत्वः त्रिषवणं मासादर्वाग्जितानिलः ॥
त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिभिः कृताः ।

तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
प्राणायामैर्दहेत् दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् ।
प्रत्याहारेण विषयान् ध्यानेनानैश्वरान् गुणान् ॥
न च तीव्रेण तपसा न स्वाध्यायैर्न चेज्यया ।
गतिं गन्तुं बुधाः शक्ता योगात् सम्प्राप्नुवन्ति याम् ॥
प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।
त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः श्रुतिस्मृत्युदिता नृणाम् ।
तस्मात् स्नानं निषेवेत श्रीपुष्ट्यारोग्यवर्धनम् ॥
प्रातरुत्थाय यो विप्रो सन्ध्यास्नायी सदा भवेत् ।
सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥
उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यास्वनुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत् तुल्यं महापातकनाशनम् ॥ (बृहद्योगियाज्ञ) नित्यमामलकस्नानं पापिनामपि मुक्तिदम् । (हारीतस्मृतौ) शिरस्नानं कटिस्नानं गलस्नानं तथैव च ।
आजानुबाहुपर्यन्तं भवेत् स्नानं चतुर्विधम् ॥ (विश्वामित्रः)

[[iii]]

मन्त्रस्नानादिकार्यम्②

मन्त्रस्नानादिकार्यम्

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्तिव्यपेक्षया ।
मन्त्रस्नानादिकान् सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
मान्त्रं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥
आपो हि ष्ठेति वै मन्त्रं, मृदालम्भश्च पार्थिवम् ।
आग्नेयं भस्मना स्नानं, वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तत् दिव्यमुच्यते ।
वारुणं चावगाहस्तु, मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
शान्तं (?) स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ॥ (बृहद्योगियाज्ञ)
तीर्थाभावेऽप्यशक्तौ वा स्नायात् तोयैः समाहृतैः ॥(लघुव्याससंहिता)

आग्नेयस्नानम्②

भारद्वाजस्मृतौ - आग्नेयस्नानम् -

सर्वाङ्गं प्रणवेनैव मन्त्रेणोद्धूलयेत्ततः ।
स्रोतसोऽभिमुखं स्नायात् मार्जनञ्चाघमर्षणम् ॥
अन्यत्रार्कमुखो, रात्रौ प्राङ्मुखोऽग्निमुखोऽपि वा ।
देवालयसमीपे तु तमेवाभिमुखश्चरेत् ॥

शौनकः –

न वेगं धारयेत् ; तावदप्रयतः स्यात् ।
नोपरुद्धः क्रियाः कुर्यात् ।

(वेगमित्यस्य मूत्रपुरीषयोर्वेगमित्यर्थः ।)

[[iv]]

मलं वा यदि वा मूत्रं विप्रः स्नात्वोत्सृजेत् यदि ।
आजानु (आकटि) शोधयेत् ॥ (धर्मप्रवृत्तौ) आर्द्रवाससस्तु विण्मूत्रे प्राणायामत्रयं पुनः स्नानञ्च ॥

शीतोदकस्नानाशक्तश्चेत् - निषिद्धव्यतिरिक्तदिनेषु
शीतास्वप्सु निषिच्योष्णाः मन्त्रसम्भारसम्भृताः ।
गेहे तु शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं भवेत् ॥
शिरस्स्नानाशक्तश्चेत् अशिरस्कम् ।

तदशक्तौ -
नाभेरधः प्रविश्याप्सु कटिं प्रक्षाल्य मृज्जलैः ।
मार्जयेदार्द्रवस्त्रेण सर्वमङ्गम् ।

तदशक्तौ तु
मुखं करौ च कट्यन्तं पादौ च क्षालयेत् ।
तदशक्तौ –
स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुध्येत् स आतुरः ।
तदशक्तौ -
ब्राह्मणानां करैर्मुक्तं तोयं शिरसि धारयेत् ।
सर्वतीर्थाकरात् श्रेष्ठं तोयं विप्रकराच्च्युतम् ।
वायव्यादीनि चान्यत्र द्रष्टव्यानि । (जाबालिः)

वस्त्रम्②

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

स्नात्वाऽवगाह्य विधिवत् स्नानवस्त्रमधस्त्यजेत् ।
तदेव विसृजेदूर्ध्वं कूपाद्युद्धृतवारिणा ॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

(व्याघ्रपादः)

नोत्तरीयमधः कुर्यात्
नोपर्य् आधस्त्यम् अम्बरम् ।

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

नह्येद् अग्रे पुरः कच्छा
द्वयं पार्श्वे च गूहनम् ।
कटि-पार्श्व-द्वये पृष्ठे
सप्त कच्छाः प्रकीर्तिताः ॥

▼ English

front, 2 sides, genital, 2 back-sides, back = 7

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

पुरः कच्छा पुरो धार्या
पश्चात् कच्छा तु पृष्ठतः ।
द्वे कच्छे तु सदा धार्ये
वर्णिभिर् यतिभिस् तथा ॥

[[V]]

वैकुण्ठदीक्षितीये

नालिकेरफलेनैव चषकं पुण्ड्रधारणे ।
नालिकेरार्धभागेन कमठाकृतिना बुधः ॥
द्विनेत्रमेव कुर्वीत पात्रं वै पुण्ड्रधारणे ।
कृत्वा करण्डं बिल्वस्य फलं पक्वं मनोहरम् ॥

हारिद्रं पूरयेच्चूर्णं लक्ष्मीरूपमनुत्तमम् ।
यथा चर्म न दृश्येत तथोर्ध्वं पुण्ड्रमाचरेत् ॥
इषुपातस्थितैर्ग्राह्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रांस्तु धृत्वैवं तन्मध्ये धारयेच्छ्रियम् ॥
पुण्ड्राणामन्तरालेषु हरिद्रां धारयेच्छ्रियम् ।
श्रीचूर्णं सततं धार्यमूर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्यतः ॥
धात्रीपत्रसमं धार्यं श्रीचूर्णं ब्रह्मवादिनाम् ।
अन्येषां क्षत्रियादीनां तिन्त्रिणीदलसंमितम् ॥
हारिद्रं कुङ्कुमं वापि चूर्णं विष्ण्वभिषेचितम् ।
समवित्रेण [[सपवित्रेण??]] हस्तेन नोर्ध्वपुण्ड्राणि धारयेत् ॥
दामोदरं केशवञ्च न कदापि परित्यजेत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु धारयेत् दीपवत् द्विजः ॥
स्त्रीशूद्राणामेकपुण्ड्रं तथैवान्तरवर्तिनाम् ।
अर्धचन्द्राकृतिः स्त्रीणां धार्यं पुण्ड्रमधो भ्रुवः ॥
तन्मध्ये दीपवद्धार्यं श्रीचूर्णं श्रीप्रदं शुभम् । (वसिष्ठसंहिता)

[[vi]]

यथा पतिव्रता साध्वी सर्वाभरणभूषिता ।
पद्माक्षतुलसीमालां श्रीपवित्रं यथाक्रमम् ॥
सन्धार्य नित्यकर्माणि विष्णोः प्रीत्यर्थमाचरेत् ।
अप्रतिष्ठितमालां वै बिभर्ति यदि मोहितः ।
व्यर्थं भवति तत् कार्यं नित्यनैमित्तिकादिकम् ।

पवित्रकरणेनैव मन्त्राचमनमाचरेत् ।
यान्युक्तानि पवित्राणि कुशदर्भात्मकानि वै ॥
हेमात्मकपवित्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
दार्भं ताम्रं राजतं वा सौवर्णमथवा द्विजः ॥
धारयेत् दक्षिणे हस्ते पवित्रञ्चोत्तरोत्तरम् ।
चतुरङ्गुलमग्रं तु प्राग्भागे द्व्यङ्गुलं भवेत् ॥
वलयं द्व्यङ्गुलं प्रोक्तं पवित्रस्य तु लक्षणम् । (तालपत्रे)

अहरहः सन्ध्यामुपासीत②

अहरहः सन्ध्यामुपासीत

> दिवसस्य च रात्रेश्च सन्धिः सन्ध्येति कथ्यते ।
> मध्याह्नेऽपि च सन्धिः स्यात् पूर्वस्याह्नः परस्य च ॥

सम्यक्ध्यायत्यस्यामिति सन्ध्या | सन्दधातीति सन्ध्या । (बृहत्पराशरः)

[[vii]]

प्रयोगमालायां

अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।
साऽत्र सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
सन्धातृत्वेन सर्वेषां देवः सन्ध्येति कीर्तितः ॥ (दक्षः)

> अर्धास्तमयात्सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् ।
> तेजः परिहानिः उषा भानोरर्धोदयं यावत् ।
> अर्धोदितसूर्यः प्रकृष्टतेजो नक्षत्रवर्जितः ॥

(वाराहे)

> ब्राह्मणः सर्वयत्नेन सायं प्रातः समाहितः ।
> सन्ध्यामात्रपरो भूयात् तावन्मात्रात् तरिष्यति ॥ (लौगाक्षि)

> प्रातस्सन्ध्यां सनक्षत्रां मध्याह्ने मध्यभास्कराम् । ससूर्यां पश्चिमां सन्ध्यां तिस्रः सन्ध्या उपासते ॥ (देवीभागवतं)

> प्रातः सन्धां सनक्षत्रां उपासीत यथाविधि ।
> सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्धास्तमितभास्कराम् ॥ (बृहत्पराशर)

अनुक्तकाले कृतकर्म निष्फलम्
अकालवृष्टिः पतिता यथा भुवि ।
उप्तानि बीजानि विनिष्फलानि
करोत्यकालः कृतकर्मनिष्फलः ॥
उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका
अधमा सूर्यसहिता प्रातस्सन्ध्या त्रिधा मता ॥
उत्तमा पूर्वसूर्या च मध्यमा मध्यसूर्यका ।
अधमा पश्चिमादित्या मध्यसन्ध्या त्रिधा मता ॥
उत्तमा सूर्यसहिता मध्यमा लुप्तभास्करा ।
अधमा तारकोपेता सायं सन्ध्या त्रिधा मता ॥ (विश्वामित्र)

[[viii]]

> तावत् प्रातर्जपंस्तिष्ठेत् यावदर्धोदयं रवेः ।
> आसनस्थो जपन्मौनी प्रत्यगातारकोदयम् ॥
> सादित्यां मध्यमां सन्ध्यां जपेदादित्यसम्मुखः ।
> मृतके सूतके वाऽपि सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ॥ (वाधूलः)

प्रबलं वैदिकं कर्म सर्वेष्वपि च कर्मसु ।
तत्कृत्वैव पुरा पश्चात् पित्रोः कुर्याच्छवक्रियाम् ॥ (कण्वः) शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वाऽपि नित्यं कर्म न सन्त्यजेत् ।
तत्रापि कालनियमादर्घ्यदानं विशिष्यते ॥ (विश्वामित्रकल्पे)

अनूदकी-सन्ध्यावर्णना②

अनूदकी-सन्ध्या

अनूदकी तु सा सन्ध्या लेपस्नेहविवर्जिता ।
सन्धिनी सर्वभूतानां शोचिनी भवनाशिनी ॥
बद्धमेतं सुषुम्नाभ्यां दीर्घघण्टानिनादवत् ।
ईश्वरं मनसा ध्यायेत् एषा सन्ध्या अनूदकी ॥
देशक्षोभे महापत्तौ मार्जनार्घ्याद्यसम्भवात् ।
सन्ध्यगतं [सन्ध्यागतं??] सहस्रंशुं [[सहस्रांशुं??]] मन्त्रैः कुर्यादुपासितम् ॥ जलाभावेनार्घ्यमात्रं रजसैतद्विधीयते । (याज्ञवल्क्यस्मृतिः)
नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवत् बहिष्कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥

> ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखास्सन्ध्यायां गायत्रियाऽभिमन्त्रिता आपः ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति,
> ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षाँसि मन्देहाऽरुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति । (यजुर्वेदे)

[[ix]]

प्रयोगमालायां

तर्पणे -

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयित्वोदकाञ्जलिम् ।
गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥ (तालपत्रे) रथ्यां गते तु देवेशे आस्थानञ्चाधिरोहति ।
यस्मिन् काले विशालाक्षि यस्य यत् कर्म चोदितम् ।
तत्काले कर्म तत् त्यक्त्वा मामुपास्ते नरो यदि ।
न दोषस्तत्र देवेशि भवत्यत्र न संशयः । .....
सन्ध्योपास्ति प्रकुर्वन्ति नरा विष्णुपराङ्मुखाः ॥
तदा तात्कालिकं नित्यं तत्कालात् प्राक् समाचरेत् । (वाराहे)
कालातिक्रमदोषस्तु तत्र न स्यात् कदाचन ।

देवाग्निद्विजविद्यानां कार्येषु यदि संस्थितः ।
सन्ध्याहानौ न दोषोऽस्ति यतस्तत्कर्मसाधना ॥ (पारमेश्वरे) पुराणादिश्रवणे श्रावणे मुख्यकालातिक्रमे दोषो नास्तीति ।
सूतके मृतके वाऽपि सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विज ॥
सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रक्रम् । (वैशाखमाहात्म्ये) जपभोजनहोमांस्तु देवस्याभिमुखश्चरेत् ।
वरेण्यं विरलं जप्यं जपकाले विशेषतः ॥
पारायणे तु युक्तं स्यात् अन्यथा विफलं भवेत् ।
वरेणियं जपे प्रोक्तं वरेण्यं वेदपाठके ॥
विधियज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥

[[X]]

ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न विचालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान् नैव प्रकाशयेत् ॥
यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरोरगाः ।
हरन्ति प्रसभं यस्मात् तस्मात् गुप्तं समाचरेत् ॥
उपांशुस्तु चलज्जिह्वादशनच्छद ईरितः ।
अधरोष्ठविभागो वा विश्वसोपांशुलक्षणः ॥ (शाण्डिल्यः) निर्विकारेण वक्त्रेण मनसा मानसः स्मृतः ।
असंख्यातं तु यज्जप्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
जपस्य गणनां प्राहुः पद्माक्षैर्भक्तिवर्धनम् ।
जपेत्तु तुलसीकाष्ठैः फलमक्षयमश्नुते ॥
वानप्रस्थयतीनां तु सहस्रान्न्यूनमुच्यते ।
कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायञ्चाधोमुखौ करौ ।
मध्ये स्तब्धकराभ्यां तु जप एवमुदाहृतः ॥
अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले । (लोगाक्षिः)

जपमध्ये गुरुर्वाऽपि वैष्णवो वा समागतः ।
सम्भाषणादिपूजान्तं तस्य कृत्वाऽनुमान्य च ॥
अनुज्ञाप्य ततः कुर्यात् जपकर्म समाहितः ।
सर्वस्य प्रभवो यस्मात् विष्णुपादाब्जसंश्रयाः ॥
वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दण्डवत् प्रणमेद् भुवि ।
तयोर्मध्यगतो विष्णुः प्रणाममधिगच्छति ॥
त्रिपदाजपसाद्गुण्यं तुर्या जप्या दशांशकम् । (विष्णुस्मृतिः)

[[xi]]

तुर्यपादं विना जप्यं कुरुते निष्फलं भवेत् ।

> तुरीयपादस्य विमलऋषिः, तुरीयच्छन्दः, परमात्मा देवता । मोक्षार्थे विनियोगः ॥
> (बृहदारण्यकादिस्था तुरीयगायत्री ।)

उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यः पराम् ।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः ॥
काललोपो न कर्तव्यस्ततः कालं प्रतीक्षयेत् ।
काले फलन्त्योषधयः काले पुष्यन्ति पादपाः ।
वर्षन्ति तोयदाः काले तस्मात् कालं न लङ्घयेत् ॥
किं किं न सविता सूते काले सम्यगुपासितः ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं वसूनि च पशूनि च ।
मित्रपुत्रकलत्राणि क्षेत्राणि विविधानि च ।
भोगान् अष्टविधांश्चापि स्वर्गं चाप्यपवर्गकम् ॥
दुर्लभा सर्वमन्त्रेषु गायत्री प्रणवान्विता ।
न गायत्र्यधिकं किञ्चित् त्रयीषु परिगण्यते ॥
गायत्री वेदजननी गायत्री ब्राह्मणप्रसूः ।
गातारं त्रायते यस्मात् गायत्री तेन गीयते ॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः ।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका परा ॥

प्रभोवेनैव [[??]] गायत्र्याः क्षत्रियः कौशिको वशी ।
राजर्षित्वं परित्यज्य ब्रह्मर्षिपदमीयिवान् ।
सामर्थ्यं प्राप चात्युच्चैरन्यभुवनसर्जने ।
किं किं न दद्याद्गायत्री सम्यगेवमुपासिता ॥

[[xii]]

द्वादश्यां पञ्चदश्यां च सङ्क्रान्तौ श्राद्धवासरे ।
वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षाले नियोजयेत् ॥ (स्मृतिकौस्तुभे)
प्रदक्षिणप्रणामांस्तु युग्मानेव समाचरेत् ।
श्रद्धया परया युक्तः सदा द्वादश सन्ध्ययोः ।
दण्डप्रणामान् कुर्वीत देवतागुरुसन्निधौ ॥ (शाण्डिल्यः) अष्टाङ्गमथ वै कुर्यात् प्रणामं सप्रदक्षिणम् ।
भूयो भूयोऽनवच्छिन्नं भक्तिश्रद्धापुरस्सरम् ॥ (सात्वते)
देवस्य दक्षिणे पार्श्वे सेवार्चनजपांश्चरेत् ।
रथ्यां गते तु देवेशे आस्थानञ्चाऽऽस्थिते सति ।
न कार्यं मूलबेरस्य दर्शनं कमलोद्भव ॥
एकहस्तप्रणामञ्च एकञ्चापि प्रदक्षिणम् ।
अकाले दर्शनञ्चैवाप्यब्दपुण्यविनाशनम् ॥
सम्पूर्णप्रसवा नारी पयः पूर्णं घटं यथा ।
उद्वहन्ती शनैर्यायात् तद्वत् कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥ (वैखानसे)

प्रदक्षिणे प्रणामे च प्रदाने च विशेषतः ।
प्रभाते च प्रवासे च स्वमन्त्रं बहुशः स्मरेत् ॥
वैष्णवोऽवैष्णवो वाऽपि राजानो गुरवस्तथा ।
नोपचर्या हरेः स्थाने सन्निधौ तु विशेषतः ॥
एकान्तिनो महाभागान् विष्णुमेव समाश्रितान् ।
तानेव प्रणमेत् प्राज्ञः विष्णुक्षेत्रे विनेतरान् ॥
समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृद्दीपाक्षतपाणयः । (श्रीपौष्करे)

[[xiii]]

जपं होमञ्च कुर्वाणा नाभिवाद्याः कथञ्चन ।
शङ्खचक्रविहीना ये देवतान्तरपूजकाः ।
द्वादशीविमुखाश्चैव शैवाश्चावैष्णवाः स्मृताः ।

> होमे सर्पिर्मधुक्षीरधारा स्याच्चतुरङ्गुला ।
> ग्रासार्धमानमन्नस्य प्रसृतिः पायसस्य च ॥ (आपस्तम्बः)

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीवकः ।
ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येत् अग्निना विना ॥
विद्यामुखेन यो राजन् ब्राह्मणो वर्ततेऽनिशम् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु तप्तं तेनाखिलं तपः ॥ (निर्णयसिन्धौ गार्ग्यः)

वाम[[??]]ङ्गस्पन्दने चैव तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
वासुदेवं जपेन्मन्त्रं पञ्चविंशतिसंख्यया ॥
अस्त्रमन्त्रेण पुष्पाणि गृह्णीयात् प्रागुदङ्मुखः ।
केशान् नीवीमधः कायं न स्पृशेत् धरणीमपि ।
यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करौ ॥
तुलसीमाहरेत् विद्वान् द्वादशाक्षरविद्यया ।
भगवद्भक्तिहीनैस्तु वर्धितं तुलसीदलम् ।
तदुद्भवेन पुष्पेण नार्चयेदच्युतं हरिम् ॥ (जयाख्ये) निषिद्धदिवसे चापि अमायामपि भार्गवे ।
तुलस्याहरणं शस्तं ममार्चायां कुरूद्वह ॥
नियमेनार्चनायां तु तुलसीं नित्यमाहरेत् ।
तिथिदोषो वारदोषो ऋक्षदोषो न विद्यते ॥ (भारते)

[[xiv]]

न च क्रियान्तरङ्गाणामायस्येदत्यसम्भवे ।
हानिं निवेद्य देवाय मनसैव समर्चयेत् ॥
हरेः प्रियतमं ज्ञानं सन्तो ज्ञानधरा ह्यतः ।
तथैव चापचारणां [[चाराणां??]] काष्ठा ज्ञानविपर्ययः ॥
अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
सूर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशेषतः ॥
ज्ञानं पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तथैव च ।
सत्यमष्टविधं पुष्पं विष्णोः प्रीतिकरं भवेत् ॥
नाशौचं कीर्तने तस्य स्मरणे वाऽपि विद्यते ।
अशुचिश्चाप्यनाचारः सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ (भरद्वाजः)

तथा दीपावलीस्नानं भागीरथ्यवगाहनम् ।
पुनस्स्नानं न कर्तव्यं पित्र्यग्रहणवर्जितम् ॥
आराधनार्थं नद्यादौ विशुद्धे वस्त्रगालितम् ।
कुम्भे जलं समादाय वस्त्रेणाऽऽच्छाद्य तन्मुखम् ॥
मूर्ध्नि संस्थाप्य तत्कुम्भं सोपानत्को गृहं व्रजेत् ।
उपानहौ बहिः स्थाप्य कुम्भं देवगृहे न्यसेत् ॥
वादित्राणामभावेऽपि पूजाकाले तु सर्वदा ।
घण्टाशब्दो नरैः कार्यः सर्ववाद्यमयी यतः ॥ (स्मृतिसंग्रहे)

[[XV]]

सुसिद्धयोगतत्त्वानामधिकारः परमात्मनि ।
व्यामिश्रयागमुक्तानां मध्यानां व्यूहभावने ।
वैभवीयादिभेदेषु विवेकविधुरात्मनाम् ॥ (लक्ष्मीतन्त्रे)

भक्तानां सर्वविषयव्यावृत्तद्दढचेतसाम् ।
सर्वेषामादिमूर्तिस्तु मङ्गलं वेदवेदिनाम् ।
अशास्त्रज्ञस्य भक्तस्य समृद्धस्य कुटुम्बिनः ।
युक्तं वैषयिकस्यापि प्रादुर्भावेषु पूजनम् ॥ (शाण्डिल्यः)

सालग्रामे त्वेकस्मिन् अनेकस्मिन् वा तद्गर्भे तदुपरि वा ।
विग्रहविशिष्टं पञ्चोपनिषदैर्ध्यात्वा प्रार्थनादिकं कुर्यात् ॥ (पञ्चकालपद्धतौ)

द्वात्रिंशद्-उपचारक्रमः (३२)②

द्वात्रिंशदुपुचारः (३२)

आवाहनाऽऽसने चार्घ्यं पाद्यमाचमनं तथा ।
पादुके दन्तकाष्ठञ्च तैलमुद्वर्तनं तथा ॥
शिरस्यामलकं तोयं कङ्कतप्लोतमेव च ।
वस्त्रं यज्ञोपवीतञ्च भूषणं गन्धपुष्पकम् ॥
आदर्शधूपदीपञ्च मात्रादानं तथैव च ।
मधुपर्कार्हणं चैव प्रापणं तर्पणं तथा ।
गन्धकर्पूरताम्बूलं प्रादक्षिण्यं नतिः स्तुतिः ॥

[[xvi]]

षोडशोपचारक्रमः (१६)②

षोडशोपचारक्रमः (१६)

आह्वानञ्चासनार्घ्यं पदसलिलमथाऽऽचामपुंसूक्तऋग्भिः
स्नानं वस्त्रोपवीते मलयजकुसुमे धूपदीपौ क्रमेण ।

मध्वादिः पर्क आदावुपरि च सलिलं पायसाद्यन्नजातं
पानीयाचामपूगं परिगतिनमनोद्वासने विष्णुपूजा ॥

आसनेषु च सर्वेषु पाद्यमाचमनीयकम् ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
भोज्यमन्त्रासने त्यक्त्वा कर्तव्यं पादविष्टरम् ।

षोडशोपचाराशक्तौ - (१२)②

षोडशोपचाराशक्तौ - (१२)

आसनं पाद्यमाचामं स्नानं वस्त्रं सुगन्धकम् ।
धूपदीपार्घ्यहविषा पानीयञ्च प्रणामकम् ॥

तत्राप्यशक्तौ (८)②

तत्राप्यशक्तौ (८)

आसनं पाद्यमाचामं धूपदीपार्घ्यमेव च ।
हविः पानीयमित्यष्टौ यद्वा पुष्पनमस्क्रिये ॥

[[xvii]]

२ विशेषाराधनक्रमः①

विशेषाराधनक्रमः

(१) नृसिंहजयन्त्याम् - सायं प्रदोषारम्भे स्नात्वा, सोर्ध्वपुण्ड्रः कृतञ्च.... श्रीनृसिंहजयन्तीपुण्यकालकर्तव्यलक्ष्मीनृसिंहाराधनाख्येन कर्मणा भगवन्तं वासुदेवमर्चयिष्यामि, भगवतो बलेन ... भगवानेव ...इत्यनुसन्धाय; बाह्ययागे -

> नृहरेर्लोकनाथस्य जयन्ती समुपागता ।
> सम्भृताश्चैव सम्भाराः कल्पितान्यासनानि च ॥

इति निवेद्य आराधयेत् ।

(२) श्रीरामनवम्याम् - मध्याह्ने कर्कटकलग्ने श्रीरामनवमीपुण्यकालकर्तव्येत्येवं विशेषः । 'लोकनाथस्य रामस्य नवमी समुपागता' इति च ।

अशोककुसुमैर्युक्तमर्घ्यं देवस्य दापयेत् ।

> दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।
> राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ।
> परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ।
> गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥

इति अर्घ्यं दद्यात् ।

(३) श्रीजयन्त्याम् - स्नात्वा अर्धरात्रात् प्राक् आराधयेत् । श्रीकृष्णजयन्तीपुण्यकालकर्तव्य इति विशेषः । 'लोकनाथस्य कृष्णस्य जयन्ती समुपागता' इति च ।

'श्रीकृष्णजयन्त्युत्सवार्थमर्घ्यदानं करिष्य' इति सङ्कल्प्य, कृष्णं चन्द्रञ्चाऽऽवाह्य, नालिकेरोदकेनार्घ्यपात्रं शंखं वा सम्पूर्य, शोषणादिभिर्विशोध्य गन्धपुष्पादि निक्षिप्य, जानुभ्यामवनिं स्पृष्ट्वा कृष्णायार्घ्यं समर्पयेत् ॥ चन्द्रायार्घ्यदानम्,

> क्षीरोदार्णवसम्भूत अत्रिनेत्रसमुद्भव ।
> गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रोहिण्या सहितः शशिन् ॥

इति मन्त्रेण कृत्वा

> ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते ।
> नमस्ते रोहिणीकान्त सुधाकुम्भ नमोऽस्तु ते ॥

इति चन्द्रमुपस्थाय, शुद्धोदकं शङ्खादौ गृहीत्वा,

> जातः कंसवधार्थाय भूभारोद्धरणाय च ।
> गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवक्या सहितो हरे ॥

इत्यर्घ्यं दद्यात् ।

[[xviii]]

(४) ग्रहणकाले - राहु(केतु)ग्रस्तसूर्यो (सोमो) परागपुण्यकालकर्तव्य भगवदाराधनाख्येन इति, 'सूर्यो (सोमो) परागकालोऽयं भगवन् समुपागतः' इति च विशेषः ।

(५) कृत्तिकादीपोत्सवः - वृश्चिकमासे कृत्तिकादीपदिने चतसृषु दिक्षु मध्ये च दीपान् प्रज्वाल्य, सायं सन्ध्यामुपास्य, कृत्तिकादीपोत्सवकालिकभगवदाराधनाख्येन कर्मणा इत्यादि अनुसन्धाय, अर्घ्यपाद्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपार्चनादि कृत्वा, लाजादिभक्ष्यनिवेदनपूर्वकं घृताक्तव्रीहिबन्धं प्रज्वाल्य, तद्दीपनीराजनकर्पूरनीराजनादिना सपरिवारो भगवन्तमाराधयेत् ।

पादुकाराधनम्②

पादुकाराधनम्

आचार्यजन्मनक्षत्रे, द्वादश्याम्, अन्यदा वा पादुके अभिषिच्य, पीठे स्थापयित्वा, आचम्य, प्राणानायम्य '...महादेशिकपादुकाराधनं करिष्ये', इति सङ्कल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा, अर्घ्यपाद्याचमनीयगन्धपुष्पार्चनपाद्याचमनफलादिस्वाभिमतनैवेद्याद्यर्पणनमस्कारान् कृत्वा, सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ।

गन्धपुष्पनैवेद्यादिकं सर्वं भगवदाद्यर्थसमर्पितादन्यदेव स्यात् ।

[[xix]]

प्रयोगमालायां

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् बलिकर्म ततः परम् ।
पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्तन्तेऽहरहः सदा ॥
कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भी च मार्जनी ।
एतेषां पावनार्थाय पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥

कुरुते ब्रह्मयज्ञं च श्राद्धात्पूर्वं मृतेऽहनि ।
निराशाः पितरस्तस्य श्राद्धान्नं न लभन्ति ते ॥
तर्पणं कुरुते पित्रोः श्राद्धात्पूर्वं मृतेऽहनि ।
निराशाः पितरस्तस्य स च गच्छेदधोगतिम् ॥
अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा यो मृताहमतिक्रमेत् ।
स याति नरकं घोरं यावदाभूतसम्प्लवम् ॥
अतिक्रामे मृताहस्य दोषः स्यात् सूतकं विना ।
न कुर्याच्छ्राद्धमाशौचे प्रवदन्ति महर्षयः ॥

पीत्वा च विष्णुपादाब्जसलिलं भुक्त्यनन्तरम् ।
दोषैराहारजैर्मुक्तो विमलज्ञानवान् भवेत् ॥
भोजनानन्तरं विष्णोरर्पितं तुलसीदलम् ।
भक्षयेत् सर्वपापघ्नं चान्द्रायणशताधिकम् ॥
कर्णमूले तु तुलसीं यस्तु धारयते द्विजः ।
अहोरात्रकृतं पापं तस्य नश्यति तत्क्षणात् ॥
दशकृत्वः पिबेच्चापः सावित्र्याः श्राद्धभुक् द्विजः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्ध्यते तदनन्तरम् ॥

[[XX]]

श्राद्धे प्रदोषे दर्शे च गायत्री दशसङ्ख्यया ।
अष्टाविंशत्यनध्याये त्रयोदश्यां तु मानसम् ॥
प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु विलुप्ते भोजने जपेत् ।
स्वाध्यायात् योगमास्थाय निद्रां काले समुत्सृजेत् ॥ (स्मृतिरत्नमहोदधौ)

आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः ।
छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥
आचारहीनस्य ब्राह्मणस्य वेदाः षडङ्गास्त्वखिलाः सयज्ञाः ।
कां प्रीतिमुत्पादयितुं समर्था अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥
आचारात् फलते धर्ममाचारात् फलते धनम् ।
आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ।
स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥

श्रीरस्तु- शुभमस्तु

[[xxi]]

३ षोडशोपचारक्रमः①

षोडशोपचाराः

मूलमन्त्रेण कर्तव्या उपचारास्तु षोडश ।
आवाह्याऽऽसनमानीय दद्यादर्घ्यादिकत्रिकम् ॥ १ ॥
स्नानवस्त्रोपवीतानि गन्धं पुष्पञ्च धूपकम् ।
दीपमभ्यर्चनं सर्वनैवेद्यं नमनं तथा ॥ २ ॥
उद्वासनञ्च कलयेदेवं पूजनसङ्ग्रहः ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥ ३ ॥

आराधनसंग्रहः②

आराधनसङ्ग्रहः

आचम्य द्वारपालप्रणमनभगवद्वन्दनोद्बोधचर्याः
सङ्कल्पो भूतशुद्धिर्हृदि मननमयं पूजनञ्चाथ बाह्ये ।
प्रादक्षिण्येऽर्घ्यपाद्याचमनबहुविधस्नानशुद्धोदकानां
क्लृप्तिः स्यात् कुम्भतीर्थात् शुचिपरिमलितात्, अर्घ्यतः प्रोक्षणञ्च ॥ १ ॥

आह्वानञ्चाऽऽसनार्घ्ये पदसलिलमथाचामपुंसूक्तयुक्त-
स्नानं वस्त्रोपवीते मलयजकुसुमे धूपदीपौ च वाद्यम् ।
वेदाद्यारम्भ-पुष्पार्चन-नति-मधुपर्कान्ननैवेद्य-पेयाऽऽ-
चामास्ताम्बूलमुख्यं परिगतिनमनोद्वसनानि क्रमात् स्युः ॥ २ ॥

घण्टानादनसमयनिर्देशः②

घण्टानादनकालः

उद्घाटने कवाटस्य प्रारम्भे पूजनस्य च ।
आवाहनेऽर्घ्ये स्नपने धूपे दीपे च वाद्यके ।
नीराजने च नैवेद्ये होमे चोद्वासनादिषु ।
व्यापृते दक्षिणे हस्ते घण्टां वामेन नादयेत् ॥

नैमित्तिकाराधने विशेषाः पुटान्तरे (पु. xviii, xix) द्रष्टव्याः ॥

[[1]]

पञ्चसंस्कारप्रयोगः①

पञ्चसंस्कारप्रयोगः

सदोऽनुज्ञा②

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

नम॒स् सद॑से॥
नम॒स् सद॑स॒स्-पत॑ये॥
नम॒स् सखी॑नाम् पुरो॒गाणा॒ञ् चक्षु॑षे॥
नमो॑ दि॒वे॥
नमः॑ पृथि॒व्यै॥

▼ भट्टभास्कर-टीका

'ऐन्द्रं हि देवतया सदः' इति इन्द्रः सदसस्पतिः पालयिता तस्मै नमः । 'षष्ठयाः पतिपुत्र' इति सत्वम् । सखीनां समानख्यानानामृत्विजां पुरोगाणामग्रतो गन्तृणां प्रधानानां सर्वेषामपि चक्षुषे चक्षुसथानीयाय दर्शनहेतवे सवित्रे च नमः । गतमन्यत् ॥

> ...गोत्रं ... शर्माणं भगवद्-दासभूतम् आज्ञाऽनुज्ञा-कैङ्कर्य-योग्यता-सिद्ध्य्-अर्थं तप्त-सुदर्शन-पाञ्चजन्य-धारण--ऊर्ध्व-पुण्ड्र-धारण--दास्य-नाम-करण--मन्त्रोपदेश--यागो-पदेशैः पञ्चभिः संस्कारैः संस्कर्तुं योग्यता-सिद्धिम् अनुगृहाण

इति अनुज्ञाप्य ("तथास्तु, योग्यतासिद्धिर् अस्तु"; इति प्रतिवचने,) प्राणान् आयम्य,

विष्वक्सेन-पूजा②

> प्रारीप्सितस्य कर्मणः निर्विघ्न-परिसमाप्त्य्-अर्थं आदौ विष्वक्सेनाराधनं करिष्ये

इति संकल्प्य,

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं
शशिवर्णं चतुर्भजम् ।
प्रसन्नवदनं द्यायेत्
सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

यस्य द्वि-रद-वक्त्राद्याः
पारिषद्याः परश्शतम् ।
विघ्नं निघ्नन्ति सततं
विष्वक्सेनं तमाश्रये ॥

> विष्वक्सेनं सूत्रवती-समेतं सपरिवारं ध्यायामि,
> आवाहयामि,
> आसनं समर्पयामि,
> अर्घ्यं समर्पयामि,
> पादयोः पाद्यं समर्पयामि,
> आचमनीयं समर्पयामि,
> स्नापयामि,
> पुनर् आचमनीयं समर्पयामि,
> वस्त्रं समर्पयामि,
> उपवीतं
> ... गन्धं ..., पुष्पं ..., धूपं ..., दीपं ... सर्वोपचारान् समर्पयामि।
> विष्वक्सेनाय नमः।

> ओं भूर्भुवस्सुवः
> .... गुडोपहारं.... आचमनीयं... ताम्बूलं....
> सुवर्णपुष्पम् समर्पयामि,
> सर्वोपचारान् समर्पयामि -

इति विष्वक्सेनम् आराध्य...

[23]

सङ्कल्पः②

हरिर् ओं तत् - श्रीगोविन्द गोविन्द गोविन्द!

> भगवत्-प्रीत्य्-अर्थं
> ....गोत्रं ..शर्माणं भगवद्-दास-भूतं
> सुदर्शन-पाञ्चजन्य-धारण--
> ऊर्ध्व-पुण्ड्र-धारण--
> दास्य-नामकरण-- मन्त्रोपदेश-
> यागोपदेशरूपैः
> पञ्चभिः संस्कारैः संस्करिष्यामि'

इति सङ्कल्प्य,
सात्त्विक-त्यागं कृत्वा,
[शुद्धिपुण्याहं कृत्वा (एतत्-प्रयोगः पुटे २ द्रष्टव्यः)
पुण्याह-जलेन पञ्च-गव्य-द्रव्याणि शिष्यांश् च मूल-मन्त्रेण प्रोक्ष्य,
पञ्चगव्य-संमेलनं कृत्वा,
तान् प्राशयित्वा]
([] इत्य् एवं कुण्डलितं सर्वं क्वाचित्कम् । यथारूचि ग्राह्यम् ।)

विष्वक्सेनोद्वासनम्②

> 'विष्वक्सेनं सूत्रवतीसमेतं सपरिवारं यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि - क्षेमाय पुनरागमनाय च'

इति विष्वक्सेनम् उद्वास्य,

प्रतिसरबन्धः②

प्राणान् आयम्य ...

> 'श्रीभगवदाज्ञया तत्-प्रीत्यर्थं
> तापादिपञ्चसंस्काराङ्गं प्रतिसर-बन्ध-कर्म करिष्ये'

इति सङ्कल्प्य, स्थण्डिलं कृत्वा,

उल्लेखनम्③

ब्रह्म॑ *(=मन्त्रः ([सौरमण्डलयज्ञे]))* जज्ञा॒नं *(=उत्पन्नम्)* प्र॑थ॒मं पु॒रस्ता॑द्
वि सी॑म॒तस् सु॒रुचो॑ वे॒न **आ॑वः** ।
स बु॒ध्न्या॑ *(=मूले भवः ([खस्य सूर्यः]))* उप॒मा अ॑स्य **वि॒ष्ठाः** *(=विस्थितः)*,
स॒तश्च॒ योनि॒म् *(सूर्यम्)* असंतश्च॒ **विवः॑** *(=विवृतवान्)* ।

इति पश्चाद् आरभ्य, मध्ये प्राची सततां लेखां लिखित्वा,
तद्दक्षिणतः,

ना"के सुपर्ण"म् *(→सूर्यं)* उ"प य"त् प"तन्तं
हृदा" **वे"नन्तो अभ्य"चक्षत** त्वा ।
हि"रण्य-पक्षं *(शतभिषक्-स्थ-)*व"रुणस्य दूतं"
यम"स्य यो"नौ *(→भरण्यां)* शकुनं" भुरण्यु"म्*(←भृ)* ॥

इति प्रादेशमात्रां तथैव लेखां विलिख्य,
तस्या उत्तरतः,

आप्यांयस्व, **समेंतु** ते
वि॒श्वतः॑ सोम॒ वृष्ण्यंम्।
भवा॒ वाजंस्य सङ्ग॒थे ॥११२ ॥

इति तथैव लेखां विलिख्य,

दक्षिणतो मध्यादारभ्य,

> ओं यो रु॒द्रो अ॒ग्नौ यो अ॒प्सु य ओषंधीषु, यो रु॒द्रो विश्वा॒ भुवंनाऽऽवि॒वेश॒ तस्मैं रु॒द्राय॒ नमों अस्तु ॥"

इत्य् उदीचीं सन्ततां लेखां विलिख्य,
तस्याः पश्चात् प्रादेशमात्रां,

इद"वँ् वि"ष्णुर् *(अग्नि-विद्युत्-सूर्यात्मना)* **वि" चक्रमे**
(पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च) त्रेधा" **नि" दधे** पद"म् ।
(तैर् आधारैर् जगत्) **स"म् ऊढम्** अस्य पाँसुरे" *(ले इति साम्नि, पांसुमति [पादे])* ॥

इति तथैव लेखां विलिख्य,
तस्याः पुरस्तात्

> ''ओं इन्द्रं॒ विश्वां अवीवृधन्थ्
> समु॒द्र-व्यंचस॒ङ्गिंर ।
> र॒थीतंमं॒ रथ॒नां वाजांनां॒ सत्पंतिं॒ पतिम् ॥

इति तथैव लेखां विलिख्य,

कुम्भस्थापनम्③

अप उपस्पृश्य,
स्थण्डिलमध्ये दर्भान् आस्तीर्य,
तन्तुवेष्टितं कुम्भं निधाय,

[[24]]

> 'ओं आपो॒ वा इ॒द सर्वं
> विश्वां भूतान्यापः॑
> प्रा॒णा वा आपः॑
> प॒शव॒ आपो
> ऽमृंतम् आपो
> ऽन्न॒म् आपंस्
> स॒म्राडापों
> वि॒राडापंस्
> स्व॒राडाप॒श्
> छन्दाँ॒स्य् आपो॒
> ज्योतीँ॒ष्य् आंपस्
> स॒त्यम् आप॒स्
> सर्वां देवता आपो
> भूर्भुवस्सुवराप ओम् ॥'

इत्युदकैः पूरयित्वा,
कूर्चं, नालिकेरं च निधाय,
प्रणवेन अभिमन्त्र्य,
भगवन्तं ध्यात्वा,
कुंभोत्तर-देशे तण्डुलोपरि चतुर्-गुणित-सूत्रं हरिद्रा-चूर्णं च निधाय,

वरुणावाहनम्③

कुंभे -

> ‘इ॒मं में वरुण श्रुधी॒
> हवं॑म् अ॒द्या च॑ मृडय ।
> त्वाम् अ॑व॒स्युर् आ च॑के ॥
> तत्त्वा॑ यामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वन्द॑मान॒स्
> तदाशा॑स्ते॒ यज॑मानो ह॒विर्भिः ।
> अहे॑डमानो वरुणे॒ह ब॒द्ध्युरु॑शस॒
> मा न आयुः प्रमो॑षीः॥’

इति वरुणम् आवाह्य,
अभ्यर्च्य,

जपः③

जपकर्तॄन्

> ‘पञ्चसंस्कार-कर्मणि यूयं प्रतिसर-मन्त्र-जप-कर्म कुरुध्वम्’

इति प्रार्थयेत् । (‘वयं कुर्मः', इति तेषां प्रतिवचनम्) ॥

> १. दधिक्राव्ण्णो अकारिषं ... । (पुटे - ४)

> २. आपो हिष्ठा .... । (पुटे - ४)

> ३. हिरण्यवर्णाश्शुचयः (पुटे - ४)

> ४. पवमानस्सुवर्जनः (पुटे - ५) ....

वि॑ष्णोर् नु॑कवँ् वीर्या॑णि **प्र॑ वोचयँ्**
य॑ पा॑र्थिवानि **विममे॑** र॑जाँसि।
यो॑ **अ॑स्कभायद्** उ॑त्तरँ सध॑स्थवँ् *(अन्तरिक्षम्)*
विचक्रमाण॑स् त्रेधो॑रु-गायः॑ *(=गीतः/गतिः)* ॥

> विष्णो॑ र॒राटं॑म् असि॒
> विष्णोः॑ पृष्ठम् अ॑सि॒
> विष्णो॒ः श्ञप्त्रे॑ *(=मुखकोणौ)* स्थो॒
> विष्णो॒स् स्यूर् अ॑सि॒
> विष्णो॒र् ध्रुवम् अ॑सि
> वैष्णा॒वम् अ॑सि॒
> विष्णा॑वे त्वा ॥

25

> ६. कृणुष्व पाज॒ः ...

▼ विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)

परिचयः

- सायणः /- तैत्तिरीयभाष्ये ऽत्र। ऋग्भाष्ये ऽत्र।

- तत्रैव 'मदे चिदस्य ' इत्यर्धर्चम् एवोद्धृत्य। तैत्तिरीयभाष्ये ऽत्र।

आह्वानम्⑥

कृणुष्व" पा"जः *(=तेजः)* प्र"सितिन् *(=जालं)* न" पृथ्वीं"
याहि" रा"जेवा"मवाँ *(=सहवान्)* इ"भेन *(=यूथेन)* ।
तृष्वी"म् *(=वेगम्)* अ"नु प्र"सितिं *(=सैन्यं)* **द्रूणानो**"
(निर्) **ऽस्ताऽसि**, **वि"ध्य** रक्ष"सस् त"पिष्ठैः ॥

युद्धप्रार्थना⑥

त"व भ्रमा"स आशुया" **पतन्त्य्** अ"नु
स्पृश धृषता" ***(=अभिभवता)*** **शो"शुचानः** ।
त"पूँष्य् अग्ने **जुह्वा** पतङ्गा"न्
अ"-सन्दितो ***(=अनिरुद्धः)*** **वि" सृज** वि"ष्वग् उल्काः" ॥

प्र"ति स्प"शो **वि" सृज** तू"र्णितमो
भ"वा पायु"र् विशो" अस्या" **अ"-दब्धः** ।
यो" नो दूरे" अघ"-**शँसो** यो" अ"न्ति
अ"ग्ने मा"किष् टे व्य"थिर् *(=बाधकः)* **आ"दधर्षीत्** ॥

उ"द् अग्ने **तिष्ठ** प्र"त्या"ऽऽतनुष्व
न्य् अ्मि"त्राँ *(←नञो जर-मर-मित्र-मृताः)* **ओषतात्** *(=प्रदह)* तिग्म-हेते ।
यो" नो अ"रातिँ **समिधान** चक्रे"
नीचा" तं" **धक्ष्य्** *(=दह)* अतसं" *(=काष्ठविशेषः)* न" शु"ष्कम् ॥

ऊर्ध्वो" भव प्र"ति **विध्या**"+ध्य् अस्म"द्
आवि"ष् कृणुष्व दाइ"वियानि अग्ने ।
अ"व स्थिरा" तनुहि यातु-जू"नां *(=प्रेरकाणां)*
जामि"म् *(=ज्ञातिं)* अ"जामिं **प्र" मृणीहि** *(=जहि)* श"त्रून् ॥

उपासकसौभाग्यम्⑥

स" ते **जानाति** सु-मतिं" यविष्ठ
य" **ई"वते** *(=गमनशीलाय)* ब्र"ह्मणे *(=पुष्टाय)* **गातु"म् ऐ"रत्** *(=प्रेरयति)* ।
वि"श्वान्य् अस्मै सुदि"नानि रायो"
द्युम्ना"न्य् अर्यो" वि" दु"रो *(=गृहान्)* **अभि" द्यौत्** *(=द्योतस्व)* ॥

से"द् *(=स+इत्)* अग्ने **अस्तु** सुभ"गस् सुदा"नुर्
य"स् त्वा नि"त्येन हवि"षा य" उक्थैः" ।
पि"प्रीषति, स्व" आ"युषि दुरोणे" *(=गृहे) (तिष्ठतु)*
वि"श्वे"द् अस्मै सुदि"ना सा" **ऽसद्** *(=भूयात्)* इष्टिः" ॥

प्रतिज्ञा⑥

अ"र्चामि ते सु-मतिं", **घो"ष्य्** *(=घोषवती)* अर्वा"क् *(=पुरतः)*
स"म्+ ते वावा"ता *(=पुनः पुनः)* **जरताम्** *(=स्तौतु)* इयं" गीः" ।
स्व्-अ"श्वास् त्वा सु-र"था **मर्जयेमा** *(=अलङ्कुर्याम)*
ऽस्मे" *(=अस्मासु)* क्षत्रा"णि **धारयेर्** अ"नु द्यू"न् *(=अन्वहम्)* ॥

इह" त्वा भू"र्य् **आ" चरेद्** उ"प *(आ)*त्म"न्
दो"षावस्तर् *(=रात्रावहः)* **दीदिवाँ"सम्** *(=दीप्यमानं)* अ"नु द्यू"न् *(=अन्वहम्)* ।
क्री"डन्तस् त्वा सु-म"नसस् **सपेम** *(=परिचरेमा)*
+**अभि"** द्युम्ना" **तस्थिवाँ"सो** ज"नानाम् ॥

य"स् त्वा स्व्-अ"श्वस् सु-हिरण्यो" अग्न
उपया"ति व"सुमता र"थेन ।
त"स्य **त्राता"** भवसि, त"स्य स"खा
य"स् त आतिथ्य"म् आनुष"ग् *(=अनुक्रमेण)* **जु"जोषत्** ॥

महो" *(=महद्राक्षसान्)* **रुजामि** *(=भनज्मि)* बन्धु"ता *(~बन्धुतया)*
व"चोभिस् त"न् मा पितु"र् गो"तमाद् **अ"न्वियाय** ।
त्व"न् नो अस्य" व"चसश् **चिकिद्धि**
हो"तर् यविष्ठ सु-क्रतो द"मूनाः *(=दान्तमनाः)*॥

किरणकीर्तिः⑥

अ"-स्वप्न-जस् तर"णयस् सु-शे"वा *(=सुमुखाः)*
अ"-तन्द्रासो ऽवृका" *(=अहिंसका)* अ"-श्रमिष्ठाः ।
ते" *(रश्मयः)* पाय"वस् **सध्रि"यञ्चो** *(=सङ्गताः)***निष"द्य** *(=उपविश्य)*
+अग्ने त"व नः **पान्त्व्** अमूर *(=अमर्त्य)* ॥

(उतथ्यभार्या ममता। तस्याम् बृहस्पतिर् रेतः स्थापयितुम् अयतत। तत्र वर्तमानं रेतोऽन्तरम् आक्षिपत्। बृहस्पतिर् अशपत् तम् दीर्घतमा भवेति। सोऽ अग्नेर् अलभत चक्षुः।)

ये" **पाय"वो** मामतेय"न् ते अग्ने
प"श्यन्तो अन्ध"न् दुरिता"द् **अ"रक्षन्** ।
रर"क्ष ता"न्त् सुकृ"तो विश्व"-वेदा
दि"प्सन्त *(=दम्भितुकामाः)* इ"द् रिप"वो ना" ह **देभुः"** *(=परिभवन्ति)* ॥

प्रतिज्ञानुवर्तनम्⑥

त्व"या वयँ" सधन्य"स् **त्वो"तास्** *(त्वया +अविताः=रक्षिताः)*
त"व **प्र"णीत्या ऽश्याम** वा"जान् *(=अन्नानि)* ।
उभा" *(पाप-)***शँ"सा** *(शत्रू)* **सूदय** सत्य-ताते *(=तते)*
ऽनुष्ठुया" *(=अनुक्रमेण)* **कृणुह्य्** अ-ह्रयाण *(=अह्रीः)* ॥

अया" *(=अनया)* ते अग्ने समि"धा **विधेम**
प्र"ति स्तो"मँ शस्य"मानं **गृभाय** *(=गृहाण)* ।
द"हा ऽश"सो *(=अशंसो)* रक्ष"सः **पाह्य्** +अ"स्मा"न्
द्रुहो" निदो" *(=निन्दकात्)* मित्र-महो *(=मित्रपूज्य!)* अवद्या"त् *(=परिवादात्)* ॥

रक्षोह"णं वाजि"नम् *(=अन्नवन्तम्)* आ"ऽऽजिघर्मि *(=दीपयामि)*
मित्रं" प्र"थिष्ठम् *(=विस्तीर्णतमम्)* उ"पयामि श"र्म ।

शि"शानो *(=तीक्ष्णः)* अग्निः" क्र"तुभिस् स"मिद्धस्
स" नो दि"वा स" रिषः" *(=हिंसकात्)* पातु न"क्तम् ॥

रक्षोहाग्निध्यानम्⑥

वि" ज्यो"तिषा बृहता" **भात्य्** अग्नि"र्
आवि"र् वि"श्वानि **कृणुते** महित्वा" *(=महत्तया)* ।
प्रा"देवीर् माया"स् **सहते** दुरे"वाः *(=दुरत्ययः)*
शि"शीते *(=तीक्ष्णीकरोति)* शृ"ङ्गे र"क्षसे विनि"क्षे *(=विनाशाय)* ॥

उत" स्वाना"सो *(=सस्वनाः)* दिवि" **षन्त्व्** अग्ने"स्
तिग्मा"युधा र"क्षसे **ह"न्तवा"** उ ।
(अस्माकं) म"दे *(=मदाय)* चिद् अस्य **प्र"रुजन्ति** *(=भञ्जन्ति (अदेवीः))* भा"मा*(=भासः रश्मयो)*,
न" वरन्ते *(अस्मान्)* परिबा"धो अ"देवीः ॥

> ७. म॒हाँ इन्द्रो॒ वज्र॑बाहुष्
> षोड॒शी शर्म॑ यच्छतु ।
> स्व॒स्ति नो॑ म॒घवा॑ करोतु॒
> हन्तुं॑ पाप्मानं यो॑ऽस्मान् द्वेष्टि॑ ॥

> ८. स॒जोषा॑ इन्द्र॒ सग॑णो म॒रुद्भि॒स्, सोमं॑ पिब वृत्रहञ् छूर वि॒द्वान् ।
> ज॒हि शत्रूँ॒र् अप॒ मृधो॑ नुद॒स्वाऽथाऽभ॑यङ् कृणुहि वि॒श्वतो॑ नः ॥

> ९. त्रा॒तार॒म् इन्द्र॑म् अवि॒तार॒म् इन्द्रं॒
> ह॒वेंह॒वे सु॒व॒ शूर॒म् इन्द्र॑म् ।
> हुवे नु श॒क्रं पु॑रुहू॒तम् इन्द्र
> स्वस्ति नो॑ म॒घवा॑ धात्व् इन्द्रः॑ ।
>
> मा ते॑ अ॒स्याँ सं॑हसाव॒न् परि॑ष्टाव॒घाय॑ भूम हरिवः पराद॒दै ।
> त्रायस्व नोऽवृकेभि॒र् वरू॑थै॒स् - तव॑ प्रि॒यासं॑सूरिषु॑ स्याम ।
> अन॑वस् ते॒ रथ॒म्, अश्वा॑य तख्ष॒न् त्वष्टा॒ वज्रं॑ पुरुहू॒त द्यु॒मन्त॑म् ।
> ब्र॒ह्माण॒ इन्द्रं॑ म॒हय॑न्तो अ॒र्कैर् अव॑र्द्धय॒न्न् अह॑ये॒ हन्त॒वा उ॑ ।
> वृष्णो॒ यत्ते॒ वृष॑णो अ॒र्कम् अर्चा॑न् इन्द्र ग्रावा॑णो॒ अदि॑तिस् स॒जोषाः॑ ।
> अ॒न॒श्वासो॒ ये प॒वयो॑ ऽर॒था इन्द्रे॑षिता अ॒भ्यव॑र्तन्त॒ दस्यू॑न् ॥

27

> १०. श्री सूक्तम्

28

> ओं
> म॒हा॒दे॒व्यै च॑ वि॒द्महे॑
> विष्णुप॒त्न्यै च॑ धीमहि ।
> तन्नो॑ लक्ष्मीः प्रचो॒दया॑त् ॥

इति जपित्वा,

बन्धनम्③

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

(हे यजमान)
अ॒ग्निर् आयु॑ष्मा॒न् ,

स वन॒स्-पतिंभि॒र् आयुंष्मा॒न् ,
तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयुंष्मन्तङ् करोमि ।

सोम॒ आयुंष्मा॒न् स ओषंधीभिर् [आयुंष्मा॒न् तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयुंष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) य॒ज्ञ [आयुंष्मा॒न्], स दक्षिंणाभि॒र् आयुंष्मा॒न्, [तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयुंष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) ब्रह्मायुंष्म॒त्, तद्ब्रांह्म॒णैरायुंष्मत् , [तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयुंष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) दे॒वा आयुंष्मन्तः।
ते॒ऽमृतेंन [+आयुंष्मन्तः] [तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयुंष्मन्तङ् करोमि ।]

पि॒तर॒ आयुंष्मन्त॒स् ते स्व॒धयाऽऽयुंष्मन्त॒स्, तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयुंष्मन्तङ् करोमि ।
▼ भट्टभास्कर-टीका

अग्निरायुष्मान् दीर्घायुः । स वनस्पतिभिरायुष्मान् तैर्हेतुभिस्तैर्वासह । तेनायुषा उभयेनायुषा त्वामायुष्मन्तं करोमि दीर्घायुषं करोमि । हे यजमान सोमादिषु 'आयुष्मान्तेन' इत्याद्यनुषज्यते । सोम ओषधीभिः, यज्ञो दक्षिणाभिः ब्रह्म ब्राह्मणैः, देवा अमृतेन, पितरस्स्वधया ॥

इति द्वितीये तृतीये दशमोनुवाकः ॥

इति शिष्यहस्तम् अभिमन्त्र्य,
कूर्चेन तन्तुं प्रोक्ष्य,
शिष्यं मूल-मन्त्रेण +अस्त्र-मन्त्रेण *(="वीर्यायास्त्राय फट्")* च प्रोक्ष्य,

> 'ओं
> नारायणाय॒ वि॒द्महे॑
> वासुदे॒वाय॑ धीमहि ।
> तन्नो॑ विष्णुः प्रचो॒दयां॑त् ॥'

इति चतुर्गुणितसूत्रं विष्णुगायत्र्या हरिद्राचूर्णेन त्रिरामृश्य,

इद"ँ वि"ष्णुर् *(अग्नि-विद्युत्-सूर्यात्मना)* **वि" चक्रमे**
(पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च) त्रेधा" **नि" दधे** पद"म् ।
(तैर् आधारैर् जगत्) **स"म् ऊढम्** अस्य पाँसुरे" *(ले इति साम्नि, पांसुमति [पादे])* ॥

इति मन्त्रेण शिष्यदक्षिणहस्ते बध्वा,

रक्षाकरणम्③

> 'जितं ते पुण्डरीकाक्ष
> नमस्ते विश्वभावन ।
> नमस्तेऽस्तु हृषीकेश
> महापुरुषपूर्वज ॥'

इति श्लोकेन रक्षां कुर्यात् *(=मन्त्रान् जपेत्)* ॥

[[29]]

(जितंते इति पृथक् रक्षामन्त्रोक्त्या इमे रक्षामन्त्राः क्वचिदुपेक्षिताः ।)

> यो ब्रह्मा ब्रह्मण उज्जहार
> प्राणैः शिरः कृत्तिवासाः पिनाकी ।
> ईशानो देवस् स न आयुर् दधातु
> तस्मै जुहोमि हविषा घृतेन ॥१
>
> विभ्राजमानस् सरिरस्य मध्याद्
> ??रोचमानो घर्मरुचिर् य आगात् ।

> स मृत्युपाशान् अपनुद्य घोरान्
> इहायुषेणो घृतमत्तु देवः ॥ २
>
> ब्रह्म-ज्योतिर्-ब्रह्म-पत्नीषु गर्भं
> यम् आदधात् पुरुरूपं जयन्तम् ।
> सुवर्ण-रम्भ-ग्रहम् अर्कम् अर्च्य
> तमायुषे वर्धयामो घृतेन ॥ ३
>
> श्रियं लक्ष्मीम् औपलाम् अम्बिकां
> गां षष्ठीं जयाम् इन्द्र-सेनेत्य् उदाहुः ।
> तां विद्यां ब्रह्म योनिँ सरूपाम्
> इहायुषे तर्पयामो घृतेन ॥ ४
>
> दाक्षायण्यस् सर्व-योन्यस् सुयोन्यस्
> सहस्रशो विश्वरूपा विरूपाः ।
> स-सूनवस् स-पतयस् स-यूथ्या
> आयुषेणो घृतम् इदं जुषन्ताम् ॥ ५
>
> दिव्यागणा बहुरूपाः पुराणा
> आयुश्छिदो नः प्रमथ्नन्तु वीरान् ।
> तेभ्यो जुहोमि बहुधा घृतेन
> मानः प्रजाँ रीरिषो मोत वीरान् ॥ ६
>
> एकः पुरस्ताद् य इदं बभूव
> यतो बभूवुर् भुवनस्य गोपाः ।
> यम् अप्य् एति भुवनँ सम्पराये
> स नो हविर् घृतम् इहायुषैतु देवः ॥ ७

> वसून् रुद्रान् आदित्यान् मरुतो ऽथ साध्यान्
> ऋभून् यक्षान् गन्धर्वांश् च पितॄंश् च विश्वान् ।
> भृगून्थ् सर्पांश् चाङ्गिरसो ऽथ सर्वान्
> घृत ँ हुत्वा स्वायुष्या महयाम शश्वत् ॥

> विष्णांणो॒ त्वन्नो॒ अन्तंम॒श्
> शर्मं यच्छ सहन्त्य ।
> प्र ते॒ धारां॑ मधु॒श् च्युत॒
> उथ्संदु॒ह्नते॒ अक्षि॑तम् ॥

[[30]]

इति घृतसूक्तेन च अभिमन्त्र्य,

शिष्यकाष्ठादि-व्यवस्था②

कृत-कौतुकं शिष्यं दक्षिणत उपवेश्य,
अग्नेः पुरतः बिम्बे श्री-भूमि-नीला-समेतं देवं आवाह्य, आराध्य

देवस्य दक्षिणतः तण्डुलोपरि षोडश कोष्ठान् कृत्वा,
मध्यम-कोष्ठेषु वासुदेवादीन्*(=वासुदेवः, अनिरुद्धः, प्रद्युम्नः, सङ्कर्षणः)*,
ऐशानादिकोष्ठेषु केशवादींश् च आवाह्य,
स्थण्डिलात् पुरतः *(दास्यमान-)*नाम-देवतां च आवाह्य,
अभ्यर्च्य,
अग्निमुखान्तं कृत्वा,

अग्निमुखम्②

(अग्निमुखम्)

उल्लेखनम्③

यत्र अग्निस्थापनं तत्र उदगपवर्गं प्राचीः, प्रागपवर्गं उदीचीः तिस्रो रेखा दर्भादिना लिखित्वा,
तत्र तत् दर्भादिकं न्यस्य, अद्भिरवोक्ष्य,
नैर्ऋत्यां निरस्य,
अप उपस्पृश्य,

परिस्तरणान्तम्③

तत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य, याज्ञियैरिन्धनैः प्रज्वाल्य,
परिसमूह्य,
अवोक्षणशेषं प्राग् उदग्वा उत्सृज्य,
अन्येन जलेन पूरयित्वा,
पात्रं प्राग् उदग् वा परिस्तरणात् बहिर् निधाय,

प्राग्-उदग्-अग्रान् षोडश षोडश दर्भान्
अग्नेः प्राग् आरभ्य प्रदक्षिणं परिस्तीर्य,
दक्षिणान् उत्तरान्, उत्तरान् अधरान् कृत्वा,

पात्रसादनम्③

अग्नेरुत्तरतो दर्भान् संस्तीर्य,
तेषु दर्व्याज्यस्थाल्यौ,
तत्पुरस्तात् प्रोक्षणी-पात्र--प्रणीति-पात्रे,
तत्-पुरस्तात् (अरत्नि*(=अर्धबाहु)*-मात्रं परिधि-त्रयं, प्रादेश-मात्राः सप्तदश समिधश्च दर्भैः सन्नह्य) इध्माऽपरदर्व्यौ च द्वन्द्वं अवाञ्चि सादयेत् ।

प्रोक्षणीपूरणम्③

समाव् अप्रच्छिन्नाग्रौ प्रादेशमात्रौ दर्भौ काष्ठादिना (न नखेन) छित्त्वा,
अप उपस्पृश्य,
मूलाद् आरभ्य आऽग्राद् अद्भिर् अनुमृज्य,
आयाम-पवित्रं कृत्वा,

अग्नेः पश्चात् प्रोक्षणी-पात्रं निधाय,
तस्मिन् अप आनीय,
उत्तानयोर् उदक्-प्राग्-अग्रयोः दक्षिण-वामयोः पाण्योः अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पवित्र-मूलाग्रे गृहीत्वा,
प्राग्-अपवर्गं त्रिर् उत्पूय,

प्रोक्षणम्③

पात्राणि उत्तानानि कृत्वा,

विस्रस्य इध्मं ताभिः अद्भिः सर्वाभिः
पवित्रपाणिः त्रिः प्रोक्ष्य,

प्रणीताः③

सपवित्रे प्रणीतिपात्रे अप आनीय,
पूर्ववद् उत्पूय,
हस्ताभ्यां प्राण-समम् उद्धृत्य
पात्र-सादनाद् उत्तरतः दर्भेषु सादयित्वा,

[[31]]

दर्भैः प्रच्छाद्य,

अग्नेर्दक्षिणतः दर्भेषु ब्राह्मणं निषाद्य,

आज्य-संस्कारः③

विलीनमप्य् आज्यं होमार्थे अग्नौ विलाप्य,
अग्नेः पश्चात् सपवित्रायाम् आज्यस्थाल्यां आज्यं निरुप्य,

परिस्तरण-पात्र-सादनयोर् मध्ये अङ्गारान् निरूह्य,
तेष्व् अधिश्रित्य,

ज्वलता दर्भेण उल्मुकेन वा आज्यं अवद्योत्य,

द्वे दर्भाग्रे काष्ठादिना छित्वा, अप उपस्पृश्य,
युगपद् आज्ये प्रत्यस्य,

दर्भाभ्यां प्रागादि प्रदक्षिणं त्रिः पर्यग्नि-कृत्वा,
उदग् उद्वास्य,

अङ्गारान् अग्नौ प्रत्यूह्य,

आज्यस्थालीं स्वस्य पुरस्तात् निधाय,
पूर्ववत् पवित्रे गृहीत्वा,
प्रागारम्भं पुनः पुनर् आहृत्य त्रिर् उत्पूय,

पवित्र-ग्रन्थिं विस्रस्य,
अद्भिः संस्पृश्य,
युगपत् अग्नौ प्रहृत्य,

दर्वी-संस्कारः③

दर्व्यौ अग्नौ प्रतितप्य,
दर्भैः संमृज्य,
पुनः प्रतितप्य,
प्राक्ष्य, निधाय,
दर्भान् अद्भिः संस्पृश्य, अग्नौ प्रहृत्य,

परिधिः③

विस्रस्येध्मं
(पुंसुवन-उपाकर्म- व्रत - गृहप्रवेशेषु, चरुकर्मसु परिधीन् परिदध्यात् ।
अन्यत्र सीमन्तादिषु पलाश-खादिरादीनाम् अन्यतमेन कृतान् परधि-स्थौल्यायामान् शम्याख्यान् युग-कीलान् परिदधाति)
तत्र स्थूलम् उदग्-अग्रं पश्चात्, अणु-दीर्घं दक्षिणतः, अणु-ह्रस्वम् उत्तरतः,
परिस्तरणोपरि अन्योन्य-संसृष्टान् निधाय,

आघारौ③

मध्यमं परिधिम् उपस्पृश्य,
अग्नेः दक्षिणपूर्व-उत्तरपूर्वयोर् आघार-समिधौ ऊर्ध्वे दक्षिणोत्तरक्रमान् निधाय,

परिषेकः③

सव्येन पात्रं स्पृशन् दक्षिणेन हस्तेन परिध्यन्तः परिस्तरणोपरि

> ‘ओं अदि॒तेऽनु॑मन्यस्व’,
> ‘ओं अनु॑म॒तेऽनु॑मन्यस्व',
> ‘ओं सर॑स्व॒तेऽनु॑मन्यस्व’,
> ‘ओं देवं सवित॒: प्र सु॑व'

इति परिषिच्य,

इध्माधानम्③

आज्याभ्यक्तम् इध्मम्,
'अस्मिन् पञ्च-संस्कार-होम-कर्मणि ब्रह्मन् ! इध्ममाधास्ये' इति विज्ञाप्य,
'ओं आधत्स्व' इति ब्राह्मणानुज्ञायां
प्रजापतिं स्मरन् अग्नाव् आधाय,
अप उपस्पृश्य,
कराभ्यां इध्ममूलं परामृश्य,

आघारहोमः③

सव्येन आज्यस्थालीं स्पृशन् आधारमाघारयति ।

[[32]]

[तत्प्रकार : -
उत्तरं परिधिसंधिम् आरभ्य आग्नेयान्तं उपदर्व्या, (प्रजापतय इदं न मम),
दक्षिणं परिधिम् आरभ्य +ऐशानान्तं (इन्द्रायेदं न मम),
प्रधानदर्व्या आज्येन दीर्घधारया सर्वाणि इध्मकाष्ठानि संस्पर्शयन् स्वाहाकारवर्जं आघारहोमौ कुर्यात्]

आज्यभागौ③

अथ, 'ओं अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑' इत्य् उत्तरार्ध-पूर्वार्धे,
"ओं सोमा॑य॒ स्वाहा॑" इति दक्षिणार्ध-पूवार्धे च
आज्यभागौ जुहुयात् ॥

वैष्णवीकरणम्③

(ऋतुस्नातया लक्ष्म्या भगवत्संयोगं अग्नि-मध्ये विचिन्त्य,
आहितगर्भां लक्ष्मीं विचिन्त्य, ततो ऽग्नेरुत्पत्तिं विचिन्तयेत् ।
एतदेव अग्नेर् वैष्णवीकरणम् ।)

आधारशक्त्यादिक्रमेण 'ओं सहस्र-फणा-मणि-मण्डिताय +अनन्ताय नाग-राजाय नमः' इत्यन्तं कल्पयित्वा,
अभ्यर्च्य,
तत्र पीठे सपरिवारं भगवन्तं ध्यात्वा, अभ्यर्च्य,
(आधारशक्त्यादिक्रमेण) दिव्यायुधार्चनं कृत्वा,

तापनहोमः③

तापनहोमं संकल्प्य, शिष्येणान्वारब्धः

(एतदारभ्य होमे प्रयोगान्तरमुपरिष्टात् द्रष्टव्यम् । (३८ पुटे))

- १. मूलमन्त्रेण षोडशाहुतीः,
- २. द्वयेन तिस्रः,
- ३. विष्णुगायत्र्या च तिस्रः,
- ४. ओं विष्णो॒र्नु कं॑ वी॒र्याणि॒ प्र वो॑च॒ यः पार्थि॑वान विम॒मे र॒जांसि॒। यो अस्क॑भाय॒द् उत्त॑रँ स॒धस्थं॑ विच॒क्रमा॒णस् त्रे॒धोरु॑गा॒यस् स्वाहा॑ ॥ (विष्णव इदं न मम) ["विष्णव इदं न मम' इति त्यागं प्रतिहोमं कुर्यात्]

> - ५. विष्णो॑ र॒राट॑मसि॒ स्वाहा॑ ॥ (विष्णव इदं न मम)
> - ६. विष्णोः॑ पृष्ठम् अ॑सि॒ स्वाहा॑ ॥ (विष्णव इदं न मम)
> - ७. विष्णो॒श् श्च॑त्रे॑ स्थस् स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम)
> - ८. विष्णो॒स् स्यूर् अ॑सि॒ स्वाहा॑ ॥ (विष्णव इदं न मम)
> - ९. विष्णो॑र् ध्रु॒वम् अ॑सि॒ स्वाहा॑ ॥ (विष्णव इदं न मम)

- १०. वैष्णवम् अंसि स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम)
- ११. विष्णंवे त्वा स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

[[33]]

तदंस्य प्रियमभि पाथौं अश्याम् ।
नरो यत्रं देवयवो मदंन्ति ।
उरुक्रमस्य स हि बन्धुंरित्था।
विष्णोः पदे पंरमे मध्व उथ्सः॥
स्वाहां॥ (विष्णव इदं न मम)

प्र तद् वष्णुंस् तव ते वीर्यांय ।
मृगो न भीमः कुंचरो गंरिष्ठाः ।
यस्योरुषुं त्रिषु विक्रमंणेषु ।
अधिं क्षियन्ति भुवंनानि विश्वां॥
स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम)

परो मात्रंया तनुवां वृधान ।
न तें महित्त्वम् अन्वंश्ञवन्ति ।
उभे तें विद्म रजंसी पृथिव्या
विष्णों देव त्वम् परमस्यं विथ्से॥
स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

वि चंक्रमे पृथिवीम् एष एताम् ।
क्षेत्रांय विष्णर् मनुंषे दशस्यन्न् ।
ध्रुवासौं अस्य कारयो जनांसः ।
उरुक्षितिँ सुजनिंमा चकारं॥
स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम)॥

त्रिर्देवः पृंथिवीम् एष एताम् ।
वि चंक्रमे शतंर्चसं महित्वा ।
प्र विष्णुंर् अस्तु तवसस् तवींयान् ।
त्वेषँ ह्यंस्य स्थविंरस्य नामं॥
स्वाहां॥ (विष्णवः इदं न मम)

अतौं देवा अंवन्तु नो
यतो विष्णुंर् विचक्रमे।
पृथिव्यास् सप्त-धामंभिः
स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

इदं विष्णुर् वि चंक्रमे
त्रेधा निदंधे पदम् ।
समूंढमस्य पासुरे
स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

त्रीणिं पदा वि चंक्रमे
विष्णुंर् गोपा अदांभ्यः ।
ततो धर्माणि धारयन्
स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत
यतौं व्रतानिं पस्पशे ।
इन्द्रंस्य युज्यस् सखां
स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम) ।

तद् विष्णोः परमं पदँ
सदां पश्यन्ति सूरयः।

> दि॒वीव॒ चक्षुर् आत॑तम्
> स्वाहा॑॥ (विष्णव इदं न मम) ॥
>
> तद् विप्रा॑सो विप॒न्यवो॑
> जागृ॒वास॒स् समि॑न्धते ।
> विष्णो॒र् यत् प॑र॒मं प॒दम्
> स्वाहा॑ ॥ (विष्णव इदं न मम)

[[34]]

> यः पू॒र्व्याय॑ वे॒धसे॒ नवी॑यसे ।
> सु॒मज्जा॑नये॒ विष्ण॑वे॒ ददा॑शति ।
> यो जा॒तम् अ॒स्य मह॒तो म॒हि ब्रवा॑त् ।
> सेदु॒श् श्रवो॑भिर् यु॒ज्यं॑श् चिद् अ॒भ्यस॒त्
> स्वाहा॑ (विष्णव इदं न मम) ॥
>
> तमु॑ स्तोतारः पू॒र्व्यं॑ यथा॑ वि॒द ऋ॒तस्य॑ ।
> गर्भं॑ ह॒विषा॑ पिपर्तन ।
> आऽस्य॑ जा॒नन्तो॒ नामं॑ चिद्विवक्तन ।
> बृ॒हत् ते॑ विष्णो॑ सुम॒तिम् भ॑जामहे॥
> स्वाहा॑ (विष्णव इदं न मम) ॥

(एतावत्वर्यन्तं 'विष्णव इदं न मम' इति त्यागः)

अथ पुरुषसूक्तहोमे १८ मन्त्राः 'पुरुषाय नारायणायेदं न मम' इति त्यागः ।

▼ विश्वास-टिप्पनी

अधः स्वीया दृष्टिर् लिख्यते, या सायणोक्त्या भिद्यते।

- पुरुषस्य विभागौ उच्येते ऽत्र पुनःपुनः।
- परिपूर्णपुरुषः = बहु-देव-पूर्णः सशरीरः। त एव देवाः साध्या ऋषयः, पूर्वे साध्या देवाः।
- तच्-छरीरम् = एकपाद् (विश्वानि भूतानि, ब्रह्मण्डम्) + त्रिपात् पुरुषो दिवि *(=परमे व्योम्नि→ Platonic ideal realm/ वैकुण्ठे)* वर्तमानः।
- एकपादो → विराट् (ब्रह्मण्डम् / छन्दः) + ऋतात्मकः पुरुषः।
- ततः कालम् उपयुज्य, पुरुष-पशोर् विविध-धर्मान् छान्दसान् प्राकृतिकांश् च देवा (साध्या ऋषय इति प्रोक्ता) यज्ञेन +अजनयन्।
- इयं सृष्टिः पुरुषमेधे ऽनुक्रियत इव।
- इमा हि मूल-भूताः १६ ऋचः
  पुरुषस्य १६ अङ्गानीव सूचयन्ति,
  यानि शतपथब्राह्मणे प्रयाजानुयाजादि-१६-यज्ञाङ्गैः सङ्गमितानि।

पुरुषस्वरूपम्⑥

(बहु-देवता-सङ्ग्रहात्) सह"स्र*(~अनन्त)*शीर्षा **पु"रुषः**।
सहस्राक्षः" सह"स्रपात् ।
स" *(वक्ष्यमाणां विराजं)* भू"मिं विश्व"तो **वृत्वा"** ।
अ"त्यतिष्ठद् दशाङ्गुल"म् । १
(मुख-मूर्ध्नोर् अन्तरं दशाङ्गुलम्, वाचिक+अव्यक्त-कल्पनयोश् चेति केचित्।)

(स्व-शरीरैकदेशेन) **पु"रुष** एवे"दँ" **स"र्वम्** ।
य"द् भूतं" य"च् च भ"व्यम्।
उत" *(→तथा देवात्मभिः)* +अ"मृतत्व"स्ये"शानः *(परमे व्योम्नि)* ।
य"द*(→यस्माद्) (ब्रह्माण्डरूपेण)* अ"न्नेन*(=अशितेन)* +**अतिरो"हति** । ३

एता"वान् *(ब्रह्माण्डम् इति)* अस्य महिमा" ।
अ"तो*(→ततोऽपि)* ज्या"याँश् च पू"रुषः ।
(कथम् इति चेत्-)
पा"दोऽस्य वि"श्वा भूता"नि ।
(अवशिष्टस्) **त्रिपा"द्** *(अंशः पर-देवतापूर्णः)* **अस्याम्"तं** *(=अविनाशी)* दिवि" *(=परमे व्योम्नि)* ।

सृष्टिः⑥

(सो ऽयं) **त्रिपा"द्***(→त्रिविक्रम-सूचना)* ऊर्ध्व" **उ"दैत्** पु"रुषः *(शिष्टस्यापेक्षया)*।
*(पूर्वोक्त-)***पा"दो ऽस्येहा"ऽऽभवात्** पु"नः *(पुनःपुनः)* ।
त"तो *(पादः)* वि"ष्वङ्*(=सर्वतो)* **व्यक्रामत्** *(वक्ष्यमाण-जननाय)*।
साशनानशने" *(=जीवाजीवे [वस्तू])* अभि" *(लक्ष्य)* । ४

(पादांशात्) त"स्माद् **विरा"ड्***(→पुरुष-मेध-ब्राह्मणे छन्दोऽपि) (ब्रह्माण्ड-शरीरम्)* **अजायत** ।
(तस्माद्) विरा"जो अ"धि पू"रुषः *(ऋतात्मना /पुरुषमेध-कर्मरूपेण अजायत)* ।
स" जातो" **अ"त्यरिच्यत** -
(क्वेति चेत् -) पश्चा"द् *(विराजम्)* भू"मिम् अ"थो *(जीवानाम्)* पुरः" *(=पूर्वम्)*। ५

य"त् *(वक्ष्यमाणेन कालभागेन)* पु"रुषेण हवि"षा ।
(त्रिपादङ्गभूता) देवा" यज्ञ"म् **अ"तन्वत** ।
(पुरुष-हविषो विभागाः -) वसन्तो" **अस्यासीद्** आ"ज्यम् ।
ग्रीष्म" इध्मः" शर"द् *(अन्नादिरूपम्)* +हविः" । ६

सप्ता"ऽस्याऽऽसन् परिध"यः ।
त्रिः" सप्त" *(२१!)* समि"धः **कृताः"** *(इध्म-सन्नाहः!)*।
(त्रिपादङ्गभूता) देवा" य"द् यज्ञं" **तन्वानाः"** ।
अ"बध्नन् *(एकपात्)* पु"रुषं पशु"म् । ७

तं" यज्ञं" *(~तत्साधनभूतं पशुं)* बर्हि"षि **प्रौ"क्षन्** ।
पु"रुषं **जात"म्** अग्रतः" ।
ते"न *(वक्ष्यमाणा)* देवा" **अयजन्त** -
(अविशिष्टा नानापात्रेषु पश्चात्) साध्या" ऋ"षयश् च ये" । ८

▼ वि"श्वा"स"-टि"प्प"नी"

अ"य"ज"न्त" इ"त्य"त्र" - अ"का"र" उ"दा"त्तः" तै"त्ति"री"ये" - 'च"वा"यो"गे" प्र"थ"मा"'।

त"स्माद् यज्ञा"त् सर्वहु"तः ।
(पशुनिर्माणाय तज्-जातकर्मणे वापि) **सं"भृतं** *(हविश्शेषं घनीभवद् दधिमिश्रं वा)* पृषद्*(=बिन्दु)*-आज्य"म् ।
पशूँ"स् ताँ"श् *(सूच्यमानान्)* **चक्रे** - वायव्या"न् ।
आरण्या"न् ग्राम्याँ"श् च ये" । ९

त"स्माद् यज्ञा"त् सर्वहु"त
ऋ"चः सा"मानि जज्ञिरे
छ"न्दांसि जज्ञिरे त"स्माद्
य"जुस् त"स्माद् अजायत

त"स्माद् अ"श्वा **अजायन्त** ।
ये" के" चोभया"दतः*(=दन्तावलिद्वयाः)* ।
गा"वो ह **जज्ञिरे** त"स्मात् ।
त"स्माज् **जाता"** अजाव"यः । ११

समाजोद्भवः⑥

(देवाः) य"त् *(एकपात्)*पु"रुषं *(पशुं)* **व्यदधुः** *(बलौ)*।
कतिधा" **व्यकल्पयन्** ?
मुखं कि"म् अस्य कौ" बाहू" ?
का"व् ऊरू" पा"दाव् **उच्येते** ? १२

ब्राह्मणोऽ ऽस्य मु"खम् आसीद्
बाहू" राजनि"यः कृतः"
ऊरू" त"द् अस्य य"द् वइ"श्यः
पद्भ्यां" शूद्रो" अजायत

चन्द्र"मा म"नसो **जातः"** ।
च"क्षोः *(=चक्षुषः)* सू"र्यो **अजायत** ।
मु"खाद् इ"न्द्रश् चाग्नि"श् च ।
प्राणा"द् वायु"र् **अजायत** । १४

ना"भ्या **आसीद्** अन्त"रिक्षम् ।
शीर्ष्णो" *(=मूर्ध्ना)* द्यौः" **स"मवर्तत** ।
पद्भ्यां" भू"मिर् दि"शः श्रो"त्रात् ।
त"था लोकाँ" **अकल्पयन्** । १५

▼ तैत्तिरीयक-योगः (द्रष्टुं नोद्यम्)

पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः⑥

वेदाहम् एतं पुरुषं महान्तंम् । आदित्यवर्णं तमसस् तु पारे ।
सर्वाणि रूपाणिं विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन् यद् आस्तें । १६

धाता पुरस्ताद् यम् *(पुरुषम्)* उदाजहारं,, शक्रः प्रविद्वान् प्रदिशश् चतस्रः ।
तम् एवं विद्वान् अमृतं इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते । १७

*(सर्वहुद्-)*यज्ञे"न यज्ञ"म् **अयजन्त** देवाः" ।
ता"नि ध"र्माणि प्रथमा"न्य् **आसन्** ।
(य एवं विदुः) ते" ह ना"कं *(यज्ञैः)* **महिमा"नः** *(=पूजयन्तः)* **सचन्त** *(=प्राप्नुवन्ति, तैत्तिरीये - "सचन्ते")*,,
यत्र पू"र्वे *(नानापात्रेषु पश्चात्)* साध्याः" **स"न्ति** देवाः" । १८

॥ ॐ नमो नारायणाय ॥

[[35]]
[[36]]

अथ चतुर्णां, 'चरणायेदं न मम' इति त्यागः ।

> चरणम् पवित्रं वितंतम् पुराणम् ।
> येनं पूतस् तरंति दुष्कृतानिं ।
> तेनं पवित्रेंण शुद्धेनं पूताः ।
> अतिं पाप्मानम् अरांतिन् तरेम॥
> स्वाहा ॥ (चरणाय इदं न मम) ॥
>
> लोकस्य द्वारंम् अर्चिमत् पवित्रंम् ।
> ज्योतिष्मद् भ्राजमानम् महस्वत् ।
> अमृतंस्य धारां बहुधा दोहमानम् ।

> चरंणन् नो लो॒के सुधि॑तान् दधातु ॥
> स्वाहां॥ (चरणाय इदं न मम) ।
>
> प॒वित्र॑वन्तः॒ परि॒ वाज॒म् आस॑ते ।
> पि॒तैषां॑म् प्र॒त्नो अ॒भिर॑ख्षति व्र॒तम् ।
> म॒हस् संमु॒द्रं वरु॑णस् ति॒रो द॑धे ।
> धीरां इच् छेकुर् द्धरु॑णेष्व् आ॒रभम् ॥
> स्वाहां ॥ (चरणायेदं न मम) ।
>
> प॒वित्र॑न् ते॒ वित॑त॒म् ब्रह्म॑ण॒स्पते॑ ।
> प्रभु॒र् गात्रा॑णि॒ पर्ये॑षि वि॒श्वतः॑ ।
> अत॑प्त-तनू॒र् न तदा॒मो अ॑श्नुते ।
> शृ॒तास॒ इद् वह॑न्त॒स् तथ् समा॑शत॥
> स्वाहां ॥ (चरणायेदं न मम)। ।

> येनं दे॒वाः प॒वित्रे॑ण ।
> आ॒त्मानं॑ पुनते॒ सदा॑ ।
> तेनं स॒हस्र॑धारेण ।
> पा॒व॒मा॒न्यः पु॑नन्तु मा॥
> स्वाहां ॥ (अद्भ्य इदं न मम) ।
>
> प्र॒जा॒प॒त्यं प॒वित्र॑म् ।
> श॒तोद्या॑मँ हिर॒ण्मय॑म् ।
> तेनं ब्रह्म॒विदो॑ व॒यम्।
> पू॒तं ब्रह्म॑ पुनीमहे॥
> स्वाहां ॥ (अद्भ्य इदं न मम) ।
>
> इन्द्रं॑स् सुनी॒ती स॒ह मां पुनातु ।
> सोमं॑स् स्व॒स्त्या वरु॑णस् स॒मीच्या॑
> य॒मो राजा॑ प्रमृ॒णाभिः॑ पुनातु मा ।
> जा॒तवे॑दा मो॒र्जय॑न्त्या पुनातु॥
> स्वाहां ॥ (अद्भ्य इदं न मम) । ।

मूलमन्त्रेण, मन्त्ररत्नेन*(=??)* च हुत्वा,
पञ्चायुधहोमं तत्तन्मन्त्रेण *(आधारशक्तिसूच्यनुसारेण नमस्कारं स्वाहाकारं कुर्वन्न्)* हुत्वा,

'पुण्ड्रहोमं' संकल्प्य,
वासुदेवादीन्, केशवादींश्च हुत्वा,

नामहोमं सङ्कल्प्य,
नाममन्त्रेण*(=??-)* हुत्वा,

'मन्त्रहोमं' सङ्कल्प्य,
मूलमन्त्रेण, मन्त्ररत्नेन, चरमश्लोकेन च
द्वादशाक्षरेण*(=??)*, षडक्षरेण*(=??-)* च हुत्वा,

यागहोमं सङ्कल्प्य,
मूलमन्त्रेण, मन्त्ररत्नेन, द्वादशाक्षरेण, षडक्षरेण च हुत्वा,
वासुदेवादीन्, केशवादींश्च हुत्वा,

शिष्यगात्रे संहारन्यासं*(=??)* कृत्वा,
विशोष्य, दग्ध्वा,
पुनः सृष्टिन्यासं*(=??)* कृत्वा,
अस्त्रमन्त्रेण रक्षां कृत्वा,

[[37]]

▼ तालकोशे - होमे प्रयोगान्तरम्

मूलमन्त्रेणैकाम्,
प्रत्यक्षरमष्टौ,
पुनर्मूलमन्त्रेणैकां
आहुतीर् हुत्वा,
पुरुषसूक्तेन षोडशाऽऽहुतीः,
विष्णुगायत्र्या, विष्णोर्नुकं, विष्णवे त्वा, परो मात्रया, वि चक्रमे, इदं विष्णुः, त्रीणि पदा, तद्विप्रासः इति च हुत्वा,
चरणं पवित्रं, लोकस्य द्वारम्, पवित्रवन्तः, पवित्रं ते विततं,
प्राजापत्यं पवित्रं, येन देवाः, इन्द्रस्सुनीती, पवित्रवन्तः इति मन्त्रैः,
'ओं सुदर्शनाय हेतिराजाय स्वाहा', 'ओं पाञ्चजन्याय शङ्खाधिपतये स्वाहा' इत्येवमाद्यायुधमन्त्रैः,
मूलमन्त्रेण चैकाम्,

पुण्ड्रहोमं संकल्प्य,
वासुदेवादि-दामोदरान्तैर् हुत्वा,
मूलमन्त्रेणाष्टौ,

'नामहोमं करिष्ये' इति संकल्प्य,
'श्रीमते नारायणाय स्वाहा' इत्येकाम्,
विष्णुगायत्र्या एकां,
मूलमन्त्रेणाष्टौ,

मन्त्रसंस्कारहोमं संकल्प्य,
द्वादशाक्षरेण,
षडक्षरेण*(=??)* च प्रत्येकमष्टौ,

यागहोमं संकल्प्य,
मूलमन्त्रेण, द्वयेन च हुत्वा,

पञ्चोपनिषन्-मन्त्रान्*(=??)* सृष्टिक्रमेण शिष्यस्याङ्गे न्यस्य,

अग्नेर् उत्तरार्धपूर्वार्धे सुदर्शनम्,
दक्षिणपूर्वार्धे पाञ्चजन्यञ्च निधाय

तप्तं सुदर्शनम् आदाय,

> "सुदर्शन ! महाज्वाल!
> कोटिसूर्यसमप्रभ!
> अज्ञानान्धस्य मे देव!
> विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय॥ ओं सुदर्शनाय हेतिराजाय नमः"

इति शिष्यं वाचयित्वा, अङ्कयेत् ।

> "पाञ्चजन्य ! निजध्वान-
> ध्वस्तपातक-सञ्चय!
> पाहि मां पापिनं घोर-
> संसारार्णव-पितिनम् ॥
> ओं पाञ्चजन्याय शङ्खाधिपतये नमः"

इति शिष्यं वाचयित्वा, तेनापि अङ्कयेत् ॥ 6

अथ दिव्यायुध-क्षीराभिषेचन-निवेदने ।
अथ शिष्येण सह साग्नेर् देवस्य प्रदक्षिणम् ।
दिव्यायुध-सान्निध्य-प्रार्थनम् *(कथम्??)*॥

[[38]]

पुण्ड्रधारणम्②

अथ पुण्ड्रधारणम्

पुण्ड्रेषु केशवादीन् आवाहयेत् ॥

(ॐ केशवाय नमः। ओं माधवाय नमः ... इत्यादि १२।)

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

चतुश्-चक्रं नमस्यामि
केशवं कनक-प्रभम् ।

नारायणं घन-शयामं
चतुश्-शङ्खं नमाम्य् अहम् ॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

माधवं मणि-भङ्गाभं
चिन्तयामि *चतुर्-गदम्* ।

चन्द्र-भासं *चतुश्-शार्ङ्गं*
गोविन्दम् अभिसंश्रये ॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

विष्णुं *चतुर्-हलं* वन्दे
पद्म-किञ्जल्क*(=केसर)*-सन्निभम् ।

चतुर्-मुसलम् अब्जाभं
संश्रये **मधु-सूदनम्** ॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

अग्नि-वर्णं *चतुः-खड्गं*
भावयामि **त्रि-विक्रमम्** ।

वामनं बाल-सूर्याभं
चतुर्-वज्रं विभावये॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

श्रीधरं पुण्डरीकाभं
चतुःपट्टं समाश्रये ।

चतुर्-मुद्गरम् अभ्येमि
हृषीकेशं तडित्-प्रभम्॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

पञ्चायुधं **पद्म-नाभं**
प्रणमाम्य् अर्क-रोचिषम् ।

दामोदरं *चतुः-पाशम्*
इन्द्र-गोप-निभं भजे ।

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

वासुदेवम् उपासेऽहं
पूर्णेन्द्ध्-अयुत-सन्निभम् ।।

▼ श्रीनामानि

श्रीदेवी, अमृतोद्भवा, कमला, चन्द्रसोदरी, वरारोहा,
हरिवल्लभा, विष्णुपत्नी, वैष्णवी, शार्ङ्गिणी, देवदेविका,

महालक्ष्मीः, सुरसुन्दरी, सर्वाभिष्टप्रदायिनी इति देव्यः
केशवादीनां सवासुदेवानाम् ।

इति च वाचयेत् ।

> ओं श्रियै नमः,
> ओं अमृतोद्भवायै नमः,
> ओं कमलायै नमः,
> ओं चन्द्रशोभिन्यै *(अन्यत्र - चन्द्रसोदर्यै)* नमः,
> ओं विष्णुपत्न्यै नमः,
> ओं वैष्णव्यै नमः,
> ओं वरारोहायै नमः,
> ओं हरिवल्लभायै नमः,
> ओं शार्ङ्गिण्यै नमः,
> ओं देवदेव्यै*(अन्यत्र - देवदेविकायै)* नमः,
> ओं महालक्ष्म्यै नमः,
> ओं सुर-(लोक)-सुन्दर्यै नमः,
> ओं सर्वाभीष्टफलप्रदायै नमः ॥

इति श्रीचूर्णरेखासु श्रियमावाहयेत् ॥

[[39]]

पञ्चसंस्कारप्रयोगः

नामवाचनम् "एतन्नामा भगवद्दासोऽस्मि, रामानुजदासोऽस्मी"ति॥

उपदेशः②

गुरु-परम्परा-पूर्वकं मन्त्रोपदेशं, यागोपदेशं च कुर्यात् ॥
तत्र

> कूर्मादीन् दिव्यलोकं
> तदनु मणिमयं मण्टपं
> तत्र शेषं
> तस्मिन् धर्मादिपीठं
> तदुपरि कमलं चामरग्राहिणीश्च ।
> विष्णुं, देवीर्, विभूषायुधगणम्,
> उरगं, पादुके,
> वैनतेयं, सेनेशं,
> द्वारपालान्,
> कुमुद-मुखगणान् विष्णुभक्तान् प्रपद्ये ॥

इति, पूर्वं (१ पुटोक्तं) सर्वञ् चोपदिशेत् ।

श्रीमद्रामायण-श्रीविष्णुपुराण-भारत-गीता-नामसहस्र-श्रीभागवतादि च यथार्हम् उपदिशेत् ॥

होमान्तः②

अथ प्रायश्चित्ताहुतीः, प्राणायामं च कुर्यात् ।

परिषेचनम् -

> ओं अदि॒तेऽन्वंम॒ऽस्थाः ।
> ओं अनुं॒म॒तेन्वंमस्थाः ।
> ओं सरंस्व॒तेन्वंमस्थाः ।
> ओं देवं सवि॒तु॒ प्रासांवीः ॥

इति।

प्रणीतावोक्षणं③

प्रणीतिपात्रं पश्चात् निधाय,
प्रणीतासु अपः अव्युच्छिन्नधारया आनीय,
प्राच्याम् इत्यादिक्रमेण प्रतिदिशं सकृत् व्युत्सिच्य,

> ‘स॒मु॒द्रं व॒ः प्रहि॑णोमि॒
> स्वां योनि॒म् अप॑गच्छत ।
> अच्छि॑द्रः प्र॒जया॑ भू॒यासं॒
> मा परा॑सेच॒ मत्पयः॑ ॥

इति शिष्यं प्रोक्षयेत् ।

ब्राह्मणपूजनम्③

सदक्षिणाकताम्बूलदानं, ब्रह्मोद्वासनम् ॥

अग्न्युपस्थानम्③

> अग्ने॒ नय॑ सु॒पथा॑ रा॒ये अ॒स्मान्॒
> विश्वा॑नि देव व॒युना॑नि वि॒द्वान् ।
> यु॒यो॒ध्य॑स्मज्जु॑हुरा॒णमेनो॒
> भूयि॑ष्ठां ते॒ नम॑उक्तिं विधेम ॥
>
> ओं अग्नये नमः,
>
> ‘मन्त्रहीनं क्रियाहीनं
> भक्तिहीनं हुताशन
> यद्धुतं तु मया देव
> परिपूर्णं तदस्तु ते ।
>
> प्रायश्चित्तान्यशेषाणि
> तपः कर्मात्मकानि वै
> यानि तेषामशेषाणां
> कृष्णानुस्मरणं परम् ॥'

[[40]]

इत्यग्निमुपस्थाय, अभिवादयेत् ।

अभ्युदयः②

एतत्कर्माङ्गम् अभ्युदयं, पुण्याहं च कुर्यात् ॥

तत्प्रकारः । प्राणानायम्य

> ... गोत्रस्य शर्मणः तापादिपञ्चसंस्कारे्-एहोमाङ्गं अभ्युदयं करिष्यामि

इति सङ्कल्प्य
उपवीती प्राङ्मुखस् सन् देवतीर्थेनैव

> ‘हिरण्यगर्भगर्भस्थं
> हेमबीजं विभावसोः । अनन्त-पुण्य-फलदम्
> अदश् शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ '
>
> "अनेन अभ्युदयेन विश्वदेवपितृविष्णुस्वरूपी श्रीभगवान् प्रीयताम् "

इति हिरण्योपरि,

> ‘इदं हिरण्यं नानागोत्रेभ्यः श्री वैष्णवेभ्यः एभ्यः (तेभ्यः) संप्रददे (नमः) न मम'

इति साक्षतं जलं निस्राव्य, ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥

पुण्याहः②

प्राणानायम्य,

> ‘तापादि-पञ्च-संस्कार-कर्माङ्गं पुण्याहं वाचयिष्ये'

इति संकल्प्य, पुण्याहं च वाचयेत् ॥

अथ गुरुपरम्परानुसंधानादि॥

[[41]]

स्त्रीमात्रपञ्चसंस्कारप्रयोगे विशेषः②

स्त्रीणां तु
षोडशकोष्ठस्थाने चतुर्दलपद्मं, मध्ये कर्णिकां, बहिः अष्टदलानि च विलिख्य,
बहिर्दलेषु प्रागादिक्रमेन केशवादीन्, अन्तर्दलेषु श्रीधरादीन् चतुरः, कर्णिकायां वासुदेवं च कूर्चेषु आवाह्य,
अर्घ्यादि नैवेद्यान्तं कृत्वा,
उल्लेखनादि दर्वी-संस्कारान्तं कृत्वा,
आधार-शक्त्यादि कल्पयित्वा,
श्रीसखाद् अग्निं उत्पाद्य,
तत्र श्रीसखं, पञ्चायुधानि च ध्यात्वा,
(होमः) “ नारायणाय नमः” इत्यष्टौ,
"वासुदेवाय नमः” इति द्वादश,
“विष्णवे नमः” इति षट्,
सुदर्शनादिभिः हेतिमन्त्रैः नमोऽन्तैः पञ्च,
“केशवाय नमः” इत्यादिभिर् द्वादश,
एकां मंत्ररत्नेन च जुहुयात् ।

"विष्णवे नमः” इति पूर्णाहुतिं हुत्वा,
पूर्ववत् तापादि संस्कारान् कुर्यात् ।

प्रणववर्जं मन्त्रोपदेशः,
तदुचित-यागोपदेशं च कुर्यात् ॥ 4

अनुज्ञा-ग्रहण--विष्वक्सेनाराधन--संकल्प--प्रतिसरबन्धादिकं प्राग्वत् ।

शूद्रपञ्चसंस्कारप्रयोगः②

अथ शूद्रपञ्चसंस्कारप्रयोगः॥

(श्री पाञ्चरात्रागमे वसिष्ठ-संहितायां आचारकाण्डे वसिष्ठ-शौनकसंवादे द्विजेतर-पञ्च-संस्कार-विधिः)

अनुज्ञा③

शुभे दिने पुण्य-नक्षत्रे आचार्यः पुण्य-तीर्थादिषु शिष्यं स्नापयित्वा, ततः श्रीवैष्णव-सभायां स्थित्वा,

> श्रींवैष्णवेभ्यः सदसि स्थितेभ्यो
> नमोऽद्य गुर्वाश्रयणोन्मुखानाम् ।
> तापादिकं कर्म कृतं यथावत्
> शुभावहं चास्तु भवत्प्रसादात् ॥ "

[[42]]

इति पद्यम् उक्त्वा,
सदस्यान् श्रीवैष्णवान् दक्षिणा-ताम्बूलादिभिः सत्कृत्य,
तैर् आशिषो वाचयित्वा,
अभ्यनुज्ञातः

सङ्कल्पः③

दर्भेष्व् आसीनः,
दर्भान् धारयमाणः, पवित्रपाणिः

शिष्यं दक्षिणतः उपवेश्य,
तूष्णीं प्राणानायम्य,
'श्रीगोविन्द' इत्यादिना सङ्कल्प्य,

> 'एतेषां चेतनानां तत्-प्रार्थित-वैष्णवत्व-प्राप्त्य्-अर्थम्
> एतान् पञ्चसंस्कारकर्मणा संस्करिष्ये (ष्यामि)'

इति संकल्प्य,

मण्डले पूजा③

होमस्थानस्य ऐशान्यां दिशि व्रीहिभिः स्थण्डिलं कृत्वा,
मध्ये चतुर्दलपद्मं, मध्ये कर्णिकां च, तद्बाह्यावरणे अष्ट दलानि विलिख्य,

तेषु त्रयोदश-कलशान् निधाय,
सूत्रेण नववस्त्रेण चाऽऽवेष्ट्य,
धूप-दीप-गन्ध-पुष्पाक्षत-नारिकेलादिभिर् अलङ्कृत्य,

स्वर्ण-फलकेषु प्रतिमां विलिख्य,
तेषु कलशेषु निक्षिप्य,
कुम्भरत्नानि रत्नार्थं हिरण्यं वा निक्षिप्य,

मध्ये कर्णिकाकलशे श्री-भूमि-नीला-सहितं पर-वासुदेवम् आवाह्य,
बाह्यावरण-कलशेषु प्राच्यादि-क्रमेण केशवादीन् आवाह्य,
अन्तश् चतुर्षु कलशेषु श्रीधरादीन् आवाह्य,
अर्घ्यादि-नैवेद्यान्तैर् इष्ट्वा,
तत्तन्मन्त्राधार-संयुक्तान् ध्यायेत्।

(यद्वा - तण्डुलैश् चतुरश्रं स्थण्डिलं कृत्वा,
तत्र त्रयोदशस्थानानि परिकल्प्य,
मध्ये लक्ष्मीनारायणं
परितः केशवादींश्च आवाह्य,
अर्घ्यादि नैवेद्यान्तैर् इष्ट्वा,
सान्निध्यं प्रार्थयेत् ।)

गङ्गावाहनम्③

ततः प्राच्यां दिशि तण्डुलैः स्थण्डिलं कृत्वा,
सूत्रैः नववस्त्रेण चाऽऽवेष्टितं गन्ध-पुष्पाक्षतादिभिर् अलङ्कृतं कुम्भं निधाय,
नारिकेल-फल-कूर्चाग्र-दल-पत्रं च निधाय
कुम्भरत्नं च निक्षिप्य,

> "सन्निधत्स्वेह भगवत्-
> पादाम्बुज-विनिस्सृते । मन्दाकिनि! नमस् तुभ्यं
> वरदा भव शोभने॥ "

इति विष्णुपादोद्भवां गङ्गां आवाह्य,
विधिवद् अभ्यर्चयेत् ।

[[43]]

पञ्चगव्यम्③

ततः शिष्यस्य शरीरशुद्ध्यर्थं, विष्णु-पञ्जरादि-किञ्चित्-स्तोत्रेण पञ्चगव्यं कृत्वा,
प्राशनं कारयित्वा,

पुण्याहः, प्रोक्षणम्③

प्रपा-वेदि-द्रव्योपकरण-शुद्ध्य्-अर्थं
“जितन्ते" इति स्तोत्रेण पुण्याहं कृत्वा,
तज्जलेन पूर्वम् आवाहित-गङ्गा-तीर्थेन च उपकरण-द्रव्याणि शिष्यं त्रिः प्रोक्षयेत् ।

प्रतिसरबन्धः③

ततः, ‘पञ्चसंस्काराङ्गं प्रतिसरबन्धकर्म करिष्ये' इति संकल्प्य,
ताम्र-शराव-पात्रे तण्डुल-प्रस्थ-द्वयम् आपूर्य,
तन्-मध्ये नवगुणित-कार्पास-सूत्रं प्रादेशमात्रं श्रीचूर्णसहितं विन्यस्य,

अभिमन्त्रणम्④

आचार्यः,

> “रक्ष रक्ष जगन्नाथ !
> रमानाथ ! दयानिधे! ।
> विक्रम-त्रय-विक्रान्त-
> जगत्त्रय! नमोऽस्तु ते ॥”
>
> ‘‘जितन्ते पुण्डरीकीक्ष!
> नमस्ते विश्वभावन! ।
> नमस्तेऽस्तु हृषीकेश!
> महापुरुष! पूर्वज! ॥”
>
> ‘‘न वासुदेव-भक्तानां
> अशुभं विद्यते क्वचित् ।
> जन्ममृत्युजराव्याधि-
> भयं वाऽप्युपजायते ॥”
>
> ‘‘आर्तानां आर्तिहन्तारं
> भीतानां भीतिनाशनम् ।
> द्विषतां कालदण्डं तं
> रामचन्द्रं नमाम्यहम् ॥”
>
> “अनन्याश् चिन्तयन्तो मां
> ये जनाः पर्युपासते ।
> तेषां नित्याभियुक्तानां
> योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ "
>
> ‘सकृदेव प्रपन्नाय
> तवास्मीति च याचते ।
> अभयं सर्वभूतेभ्यो
> ददाम्येतत् व्रतं मम ॥ "

इत्यादिमन्त्रैः कूर्चेन अभिमन्त्रयेत् ।

[[44]]

ततः पुरुषस्य दक्षिणहस्ते / माङ्गल्य-युक्त-नारीणां वाम-हस्ते,

> आकर्ण-पूर्ण-धन्वानौ रक्षेतां रामलक्ष्मणौ ॥
> अग्रतः पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्च महाबलौ ।

इति मन्त्रेण (सुदर्शन-षड्-अक्षरेण वा) कङ्कणं बद्ध्वा,
अस्त्रमन्त्रेण शिष्यस्य हस्तोपरि चुटिकां कृत्वा,
शोभनाक्षतैर् अर्चयेत् ।

तापहोमः③

अथ दक्षिण-प्राच्यां वेदि-मध्ये चतुरश्रं विलिख्य,
तत्र अग्निं प्रतिष्ठाप्य, परिस्तीर्य, तूष्णीं परिषिच्य,
अग्नौ श्री-सखं भगवन्तं ध्यात्वा
अष्टोत्तर-शत-नामभिः चतुर्थी-नमोन्तैः,
पञ्चायुधस्तवेन,
‘चतुश्चक्रं नमस्यामि' इत्यादिना,
'पुरस्तात् केशवः पातु' इत्यादिना च
यथासंप्रदायं आज्याहुतिं कृत्वा,
मन्त्ररत्नेन पूर्णाहुतिं च हुत्वा,
दिव्यायुधार्चनम् अर्घ्याद्य्-उपचारैः कृत्वा,
सुदर्शन-पाञ्चजन्यौ अग्नौ प्रतप्य,

प्रथमं सुदर्शनं गृहीत्वा,

> ‘‘सुदर्शन! महाज्वाल! कोटिसूर्यसमप्रभ! ।
> अज्ञानान्धस्य मे देव! विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥’’

इति शिष्यं वाचयन् दक्षिणबाहुमूले अङ्कयित्वा,

ततः पाञ्चजन्यमादाय,

> “पाञ्चजन्य-निज-ध्वान-
> ध्वस्त-पातक-सञ्चय! ।
> पाहि मां पापिनं घोर-
> संसारार्णव-पातिनम् ॥

इति मन्त्रं शिष्यं वाचयन् शिष्यस्य वाम-हस्त-बाहु-मूले अङ्कयेत् ।

[[45]]

ततः सुदर्शन-पाञ्च-जन्यौ गो-क्षीरे सुगन्ध-पङ्के वा शीतोदके वा निधाय,

पुण्ड्रधारणादि③

ततः शिष्यस्य विधिवद् ऊर्ध्वपुण्ड्रान् धारयित्वा,
दासनाम च कृत्वा,

उपदेशः③

तत्-तद्-अधिकारानुरूपं यथासंप्रदायं मन्त्रोपदेशं च कृत्वा,
द्रमिड-गाथा-स्तुतिभिः, विष्ण्व्-आराधनं च तत्-तद्-अनुरूपम् उपदिश्य,
त्याज्योपदेयं च विविच्य बोधयेत् ।

समाप्तिः②

क्रमेण आवाहितान् उद्वास्य,
पवित्र-ग्रन्थिं विस्रस्य,
षोडशोपचारान् पुनः समर्प्य,
'यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि' इत्युक्त्वा समापयेत् ।

शिष्यस्तु सदस्यान् संभाव्य,
गुरुं धन--धान्य--नव-वस्त्रालङ्कारादिभिर्
यथाशक्ति सन्तर्पयेद् इति ॥

१३ सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः①

॥ सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः ॥

परावरज्ञः सदाचार्यः धात्रीकल्कलिप्ताङ्गः पुण्यतीर्थे स्नातः पूर्वाह्णिकनित्यकर्माणि कृत्वा, पूर्वेद्युः ताम्बूलदक्षिणादिभिः सत्कृतैः श्रीवैष्णवैः आशिषो वाचयित्वा, तैरनुज्ञातः स्वगृह्योक्तविधिना, 'पुण्याहं वाचयित्वा,... अस्यां शुभतिथौ सुदर्शनपाञ्चजन्यौ प्रतिष्ठापयामि' इति सङ्कल्प्य, प्रतिष्ठाङ्गं अङ्कुरार्पणं कृत्वा परेद्युः पुष्पाङ्कुरं कुर्यात् ॥ ततः उदक्प्राग्देशे प्रत्यङ्मुखं सपत्नीकं चतुर्भुजं विष्णुं सालग्रामं च संस्थाप्य, मूलमन्त्रेण भगवते अर्घ्यादिनिवेदनान्तं कृत्वा, पुष्पाञ्जलिं नीराजनं च समर्प्य, सुदर्शनपाञ्चजन्यौ नवीनौ तत्तल्लक्षणलक्षितौ पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य, देवस्य पार्श्वयोः संस्थाप्य, ततः भगवदुदक्प्रदेशे शालीपरिष्कृते चतुष्कोणे रङ्गवल्लीपरिष्कृते, अच्छिद्रौ नवीनवस्त्रवेष्टितौ चूतपत्रनालिकेरकूर्चशिरस्कौ शुद्धतीर्थपूरितौ कुम्भौ निवेश्य, तयोः [*] पञ्च त्वक्? पञ्च पल्लवानि, पञ्च रत्नानि च सुवर्णमयौ च सुदर्शनपाञ्चजन्याकारौ विग्रहौ शङ्खचक्रगदासिशार्ङ्गधरं सूर्यमण्डलान्तर्वर्ति-सुवर्णमयं श्रीविग्रहसहितनारायणविग्रहं च निक्षिप्य,

[*]: अश्वत्थउदुम्बरप्लक्षचूतन्यग्रोधपल्लवाः ।
एतेषामेकवृक्षाणां पञ्चत्वच उदीरिताः ॥

श्रीसूक्त(पु.२८) पुरुषसूक्त (पु.७१) भूसूक्त (पु.७२) घृतसूक्त (पु.३०) ब्रह्मसूक्तैः (पु.७३)

द्वादशवारं चतुर्भिः श्रीवैष्णवैः जपं कारयित्वा तयोः सवितृमण्डलमध्यवर्तिश्रीमन्नारायणहस्तारविन्दस्थितसुदर्शनपाञ्चजन्यौ ध्यात्वा,

> ओं सुदर्शनाय हेतिराजाय नमः; सुदर्शनं हेतिराजं आवाहयामि; ओं पाञ्चजन्याय शङ्खाधिपतये नमः; पाञ्चजन्यं शङ्खाधिपतिम् आवाहयामि,

इत्यावाह्य, अर्घ्यपाद्यगन्धपुष्पाक्षतधूपदीपनैवेद्यताम्बूलान्तैः तत्तन्मन्त्रेण अभ्यर्च्य, ...

[[67]]

तदुत्तरतः अग्निं स्वगृह्योक्तविधिना प्रतिष्ठाप्य, अग्निमुखादि (पु. ३१,३२,३३) आधानान्तं कृत्वा, जुहुयात् ॥

तत्र मूलमन्त्रेण अष्टवारं, प्रणवसम्पुटितैः मूलमन्त्रवर्णैः, पुनः मूलमन्त्रेण षोडशवारं, श्री-भूमि-नीलामन्त्रैः (पु. ६८-६९), विष्णुगायत्र्या (पु. २९),

> ओं विष्णोर्नुकं.... रुगायस्स्वाहा; विष्णोः रराटमसि स्वाहा, विष्णोः पृष्ठमसि स्वाहा, विष्णोः श्ञप्त्रेस्थस्स्वाहा, विष्णोस्स्यूरसि स्वाहा, विष्णोर्ध्रुवमसि स्वाहा, वैष्णवमसि स्वाहा, विष्णवे त्वा स्वाहा

इति सप्तभिः (पु.३३)

> तदस्य प्रियं, प्र तद्विष्णुः परो मात्रया, वि चक्रमे पृथिवीं, अतो देवा, इदं विष्णुः, त्रीणि पदा वि चक्रमे, विष्णोः कर्माणि, तद्विष्णोः परमं, तद्विप्रासः

इति दशभिः एतेषां विष्णव इदं न मम इत्युद्देशत्यागः । (पु.३४) ततः पुरुषसूक्तऋग्भिः हुत्वा (पु. ३५-३६), श्रीभूमिनीलामन्त्रैः (पु. ६८-६९), षोडशवारं

[[69]]

'चरणं पवित्रम्, लोकस्य द्वारम्, पवित्रवन्तः, पवित्रं ते' (पु. ३७) इति चतसृभिः; (सुदर्शनाय हेतिराजायेदं), येन देवाः पवित्रेण, प्राजापत्यं पवित्रम्, इन्द्रस्सुनीती सह मा पुनातु (पु. ३७) - इति तिसृभिः (अद्भ्य इदं), सुदर्शनादिपञ्चायुधमन्त्रैः प्रत्येकं हुत्वा, ततः आधारशक्त्यादिभिः एकोननवतिमन्त्रैः हुत्वा, भगवते हविर्निवेद्य, तन्मध्यतो हस्तेनादाय, मूलमन्त्रमारभ्य आज्याहुतिवत् सर्वं जुहुयात् - स्विष्टकृद्धोमः; ततः अग्निमुखशेषहोमः (पु. १४-१५) ।

ततः अग्निं भगवन्तं सुदर्शनपाञ्चजन्यौ च प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य, कुम्भौ क्रमेण उद्धृत्य, तत्तत्कूर्चाभ्यां पुरुषसूक्तमन्त्रेण पूर्वोक्तमन्त्राभ्यां च सुदर्शनपाञ्चजन्यौ प्रोक्ष्य, आवाह्य, क्षीरान्नं पायसान्नं च भगवते निवेद्य, तत् द्विधाकृत्य, तयोः निवेदयेत् । ततः वैष्णवान् भोजयित्वा दक्षिणताम्बूलादिभिः तोषयेत् । आचार्यं धान्यवस्त्रभूषणादिभिः तोषयेत् ॥ एवं प्रतिष्ठाविधिः ।

प्रोक्षणपक्षे तु आधारशक्त्यादिहोमान् अन्नाहुतींश्च वर्जयेत् ॥

॥ सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः समाप्तः ॥

[[70]]

भूसूक्तम् ।②

नीलासूक्तम् ।②

पुरुषसूक्तम्②

ब्रह्मसूक्तम्②

॥ ब्रह्मसूक्तम् ॥

श्रीसूक्तम्②

[[73]]

१५ यज्ञोपवीतनिर्माणविधिः①

॥ यज्ञोपवीतनिर्माणविधिः ॥

तस्मात् कार्पासमादाय शुचौ देशेऽभिवर्धितम् ।
पात्रे पवित्रे संस्थाप्य प्रयतः शौचसंयुतः ॥
तस्मिन् कराभ्यां निर्मुच्य कार्पासे बीजसञ्चयम् ।
स्वाध्यायोक्ते तथा पुण्ये नक्षत्रे शुभवासरे ॥
प्राह्णे शुचिः शुचौ देशे ब्रह्मसूत्रं प्रकल्पयेत् ।
सुवर्णादिशलाकानामलाभे तन्तुकर्मणि ॥
शुद्धमृन्मणिसम्प्रोतं कुशनालं प्रशस्यते ।
पादौ प्रक्षाल्य चाचम्य प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥
ततः प्रणवमुच्चार्य व्याहृतित्रितयं ततः ।
नवतिं षट् च गृह्णीयात् सूत्रं तच्चतुरङ्गुलम् ॥
तदेवाच्छिन्नरूपेण कुर्वीत त्रिगुणं ततः ।
तत् सम्प्रक्षालयेत् शुद्धैः अम्बुभिः प्रणवेन च ॥
व्याहृतित्रितयेनाथ कूर्चोपरि विनिक्षिपेत् ।
[[आपो??]]ओपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैः कुशैस्तन्मार्जयेत् त्रिभिः ॥
पश्चाद्धिरण्यवर्णाद्यैः चतुर्भिर्मार्जयेत् बुधः ।
पवमानानुवाकेन ततो मार्जनमाचरेत् ॥
उपवीतकृतौ विप्रौ शुद्धौ द्वावेव भाषितौ ।
एकोऽनुवर्तको विप्रश्चान्यो मध्यगधावकः ॥
प्राक्प्रत्यग्वदनौ चोदग्दक्षिणाभिमुखावपि ।
स्थित्वा परस्परं तुल्यं तत्सूत्रमनुवर्तयेत् ॥
एवं (?) ज्ञात्वाऽनुवर्त्याथ कुशैर्घृष्ट्वा कुशास्तृते ।
देशे प्रसार्य दर्भौ द्वौ दत्त्वा कृत्त्वा करध्वनिम् ॥
भ्रमं न वीक्षितव्यं हि पितृणां तृप्तिदं हि तत् ।
सन्ताडयेत्करतलं देवषीर्णां [[देवर्षीणां??]] हि तृप्तिदम् ॥
पश्चात् तत्सूत्रमादाय प्रणवव्याहृतित्रयम् ।
जपन् शनैश्शनैर्ग्रन्थिं कुटिलं परिमोचयेत् ॥
शुल्बं त्रिवलयं कृत्वा तदग्राभ्यां दृढं तथा ।
आवेष्ट्य बन्धयेत् ग्रन्थिं तृतीयं चोपरि क्रमात् ॥
पलाशखदिराश्वत्थबिल्वाद्यध्वरभूरुहाम् ।
तत् क्षिपेत् एकशाखायां भूर्भवस्सुवरोमिति ॥

प्रतिष्ठाकर्म कृत्वाऽथ यथावत् धारयेत् ततः ॥

[[92]]

१६ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा①

॥ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा ॥

पादौ प्रक्षाल्य, आचम्य, प्राणानायम्य, 'श्रीमान् वेङ्कट .....सदा हृदि' । अस्यां शुभतिथौ भगवत्(श्रीमन् नारायण)प्रीत्यर्थं, 'यज्ञोपवीतप्रतिष्ठां करिष्ये' इति सङ्कल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा, शुचौ देशे जलपूर्णं सकूर्चयाज्ञियशाखं कुम्भं निधाय, तस्मिन् यज्ञोपवीतं निधाय, यज्ञोपवीतं स्पृशन्,

इत्यभिमन्त्र्य,

'ओं भूः' यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि । 'ओं भुवः' यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि । 'ओँसुवः' यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि । 'ओं भूर्भुवस्सुवः' यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि । इति प्रतिष्ठाप्य - प्रथमतन्तुदेवतां 'पृथिवीम्' आवाहयामि । द्वितीयतन्तुदेवताम् 'अप' आवाहयामि । तृतीयतन्तुदेवतां 'तेज' आवाहयामि । चतुर्थतन्तुदेवतां 'वायुम्' आवाहयामि । पञ्चमतन्तुदेवताम् 'आकाशम्' आवाहयामि । षष्ठतन्तुदेवतां 'प्राणम्' आवाहयामि । सप्तमतन्तुदेवताम् 'आत्मानं' आवाहयामि । अष्टमतन्तुदेवताम् 'अन्तरात्मानम्' आवाहयामि । नवमतन्तुदेवतां 'परमात्मानम्' आवाहयामि ।

[[93]]

इति नवतन्तुदेवताः अक्षतैरावाह्य, आसनादिषोडशोपचारैरभ्यर्च्य, प्रथमग्रन्थिदेवतां ब्रह्माणम् आवाहयामि । द्वितीयग्रन्थिदेवतां विष्णुम् आवाहयामि । तृतीयग्रन्थिदेवतां गिरीशम् आवाहयामि । इति ग्रन्थित्रयदेवताः अभ्यर्च्य, यज्ञोपवीताधिष्ठातृदेवतां श्रियःपतिम् आवाहयामि इति श्रियः पतिं च आवाह्य, अभ्यर्च्य, यज्ञोपवीतसहितं कूर्चं पाणिना गृहीत्वा,

आ स॒त्येन॒ रजंसा॒ **वर्तमानो**
निवे॒शयंन्न् अ॒मृतं॒ मर्त्यं॑ च ।
हि॒र॒ण्ययेंन सवि॒ता रथे॒न॒+
+आऽऽदे॒वो **यांति॒** भुवंना **वि॒पश्यंन्** ॥

उ॑द् वयं॑ त॑मसस् प॑रि
ज्यो॑तिष् **प॑श्यन्त** उ॑त्तरम् ।
देवं॑ देवत्रा॑ सू॑र्यम्
अ॑गन्म ज्यो॑तिर् उत्तम॑म् *(←"उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र" इत्य् अन्तोदात्तः)* ॥

उ॑दु त्यं॑ **जात॑वेदसं**
देवं॑ **वहन्ति केत॑वः***(→रश्मयः)* ।
दृशे॑ वि॑श्वाय सू॑र्यम् ॥

चित्रं॑ देवा॑नाम् **उ॑दगाद्** अ॑नीकं
च॑क्षुर् मित्र॑स्य व॑रुणस्याग्नेः॑ ।
आ॑-प्रा*(←पूरणे)* द्या॑वा-पृथिवी॑ अन्त॑रिक्षं
सू॑र्य आत्मा॑ ज॑गतस् तस्थु॑षश् च ॥

इत्यन्तम् उक्त्वा, सूर्याय प्रदर्श्य, पूर्ववत् निधाय, यज्ञोपवीतं स्पृशन्,

१२ त्र्यम्बकं यजामहे③

त्रि॑यम्बकं यजामहे
सुग॑न्धिम् पुष्टि-व॑र्धनम् *(<"गतिकारकोपपदात् कृत्")*।
उर्वारुक॑म् *(स्थूलफलम्)* [इ]व ब॑न्धनान्
मृत्यो॑र् मुक्षीय, मा॑ ऽमृ॑तात्॥

इति मन्त्रम् अष्टोत्तरशतसङ्ख्यया अष्टाविंशतिसङ्ख्यया वा गायत्रीं च जपित्वा, आचम्य, सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥ (सर्वत्र पृथिव्यादिशरीरकश्रियःपतिमेव ध्यात्वा आराधयेत् ॥)

॥ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठाविधिः समाप्तः ॥

[[94]]

१७ यज्ञोपवीतधारणक्रमः①

यज्ञोपवीतधारणक्रमः ॥

आचम्य प्राणानायम्य, "यज्ञोपवीतधारणं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा,

> यज्ञोपवीतधारणमन्त्रस्य, ब्रह्मा ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः त्रयीविद्या देवता

य॒ज्ञो॒प॒वीतं पर॒मं प॒वित्रं॑ प्र॒जाप॑ते॒र्यत्स॑हु॒जं पु॒रस्ता॑त् ।
आ॒यु॒ष्यं॑म॒ग्र्यं॑ प्रति॑मु॒ञ्च शु॒भ्रं य॑ज्ञोपवी॒तं बल॑मस्तु॒ तेजः॑ ॥ [[TODO:परिष्कार्यम्??]]

इति प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुक्कुटासनतया उपविश्य धारयेत् । गृहस्थः पुनः सङ्कल्प्य द्वितीययज्ञोपवीतं धारयेत् । एकैकमपि यज्ञोपवीतं पृथक् प्राणान् आयम्य, सङ्कल्प्य, मन्त्रोच्चारणपूर्वकं धारयेत् ॥ आचम्य,

> उपवीतं भिन्नतन्तुं जीर्णं कश्मलदूषितम् ।
> विसृजामि [*] जले ब्रह्मवर्चो दीर्घायुरस्तु मे ॥

[*]:

पुनः (पा.भे)

इति जीर्णयज्ञोपवीतं शुद्धदेशे त्यजेत् । सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥

[[95]]

२१ घण्टाप्रतिष्ठाक्रमः①

॥ घण्टाप्रतिष्ठाक्रमः ॥

घण्टां च पञ्चगव्येन स्नापयित्वा यथोचितैः ।
पञ्चवारुणकैर्मन्त्रैः नववस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
स्थण्डिले शालिभारं च निक्षिप्य तिलतण्डुलान् ।
तदूर्ध्वं नववस्त्रं च सदर्भं न्यस्य तत्र च ॥
कुम्भमेकं समभ्यर्च्य कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।
घण्टामन्त्रेण जुहुयात् आचार्यः समिदादिभिः ॥
शोषणादीनि कार्याणि तां यथोक्तां विचिन्तयेत् ।
शान्तिहोमावसाने च स्पृशेत् तां होमसर्पिषा ॥
प्रभाते कुम्भतोयेन तामुक्षेन्मन्त्रपूर्वकम् ।
एवं तु संस्कृतां घण्टां चालयेत् सर्वकर्मसु ॥
उद्घाटने कवाटस्य, प्रस्तुते पूजने तथा ।
आवाहनेऽर्घ्यस्नपने पुष्पे धूपे च दीपके ॥
नीराजने यवनिकासमुद्धारे निवेदने ।
होमे भूतबलौ कर्मण्युद्वाहे चालनं मणेः ॥
उत्सादनं पिशाचादेः प्रीणनं च हरेः परम् ।
सन्निधाने त्वमर्त्यानां घण्टायाः चालनं भवेत् ॥
असंस्कृतायाः चलने ग्रामादेः चलनं भवेत् ।
निष्फला चापि पूजा स्यात् परस्य परमात्मनः ॥
घण्टां प्रयोजयेत् यस्तु जायते कीर्तिमान् नरः ।
घण्टासंस्कारवत् धूपदीपादेः संस्कृतिर्भवेत् ॥

॥ इति घण्टाप्रतिष्ठाविधिः समाप्तः ॥

[[99]]

२२ श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः①

॥ श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः ॥

पादौ प्रक्षाल्य,
द्विराचम्य,
त्रिः प्राणानायम्य,

> 'श्रीभगवदाज्ञया, भगवत्प्रीत्यर्थं, श्रीचूर्ण-प्रतिष्ठां करिष्ये'

इति सङ्कल्प्य,
'कृतं च...' इत्यादि-भगवच्छास्त्रोक्त-सङ्कल्पं कृत्वा
'भगवतो बलेन.....' इति बल-मन्त्रं जपित्वा,
'भगवानेव.....' इति सात्त्विक-त्यागं च कृत्वा,
हरिद्रा-चूर्णानि, तण्डुल-चूर्ण--तुलसी-कर्पूर-गन्ध-कुङ्कुम-पुष्पैः मिश्रीकृत्य,

> श्रियं दे॒वीम् उपंह्वये॒
> श्रीर् मां दे॒वी जुं॒षताम् ।
> का॒ं सो॒स्मि॒तां हिरंण्य-प्राकाराम्
> आ॒र्द्रां ज्वलंन्तीं तृ॒प्तां त॒र्पयंन्तीम् ॥

इति श्रीचूर्णं प्रोक्ष्य,
"श्रीम्'' इति 'श्रीबीजेन',
'श्रीगायत्र्या' (पु. २९) च अष्टोत्तर-सहस्रं (-शतं) **जपित्वा**,
लक्ष्मीम् **आवाह्य**,
'भगवान् एव...' इति *(उत्तरं)* सात्त्विक-त्यागं कुर्यात् ॥

तद् अभिषिक्तं, श्री-गल-स्थितं *(वा)* श्रीचूर्णं धारयेत् ॥

▼ विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)

बिम्बानां जलेनाभिषेकात् परं
किञ्चिद् इव श्रीचूर्णं गृहीत्वा ऽभिषिच्य
गलस्याधो श्रीचूर्णपिष्टं स्थापयन्तीति दृश्यते ।

> असंस्कृतां हरिद्रां तु
> मुखे लिम्पन् नराधमः ।
> तन्मुखं न निरीक्षेत
> चण्डालम् इव न स्पृशेत् ॥

॥ श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः समाप्तः ॥

[[100]]

२३ पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठा①

पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठा ॥

सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः सोर्ध्वपुण्ड्रः पवित्रपाणिः सदस्यान् प्रणम्योत्थाय, दक्षिणासहितं ताम्बूलं गृहीत्वा 'ओं नमस्सदसे ... स्वामिनः ... स्वीकृत्य - पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठां कर्तुं योग्यतासिद्धिरस्त्विति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु । (तथास्तु - योग्यता सिद्धिरस्तु, इति प्रतिवचनं) दर्भेष्वासीनः, दर्भान् धारयमाणः, प्राणानायम्य, ...शुभतिथौ 'श्रीभगवदाज्ञया ... प्रीत्यर्थं पद्मालिकाप्रतिष्ठां करिष्ये' इति सङ्कल्प्य, मालिकां गृहीत्वा, मूलमन्त्रेण मार्जयेत् । पञ्चगव्यैः, पुण्याहजलैः पवित्रमन्त्रेण, मूलमन्त्रेण, द्वादशाक्षरेण, षडक्षरेण, द्वयेन च सिञ्चेत् । ततः पुरुषसूक्तेन (पु. ७१) तद्विष्णोरिति मन्त्रेण (पु. ३४) विष्णुगायत्र्या (पु. २९) 'विष्णो रराटमसि' इति सप्तवैष्णवमन्त्रेण च (पु. ३३) अभिमन्त्र्य, निशामेकां गोमूत्रे निक्षिप्य, प्रभाते पुनरादाय शुद्धोदकैः प्रक्षाल्य, गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिः अभ्यर्च्य वैष्णवाग्नौ पूर्वोक्तैः एतैः मन्त्रैः आज्येन जुहुयात् । मालिकां स्पृशन् शतकृत्वः मूलमन्त्रं जपेत् । ततः श्रीचरणनलिनयोः न्यस्येत् । तां पुनरादाय भक्तियुक्तस्सन् तुलसीमणिमालिकया सार्धं कण्ठे सदा धारयेत् ॥ आशौचाद्यशुचिसमये मालां न धारयेत् ॥

॥ विष्वक्सेनसंहितोक्तपद्मक्षमालिकाप्रतिष्ठा सम्पूर्णा ॥

[[101]]

२४ तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा①

॥ तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा ॥

पादौ प्रक्षाल्य, 'श्रीभगवदाज्ञया .... प्रीत्यर्थं तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठां करिष्ये' इति सङ्कल्प्य, मालिकां गृहीत्वा, पुण्याहजलेन, पञ्चगव्येन, पञ्चामृतेन च संसिच्य गोमूत्रे दिनमेकम् अधिवास्य तस्मात् ताम् उद्धृत्य श्रीदेवीपञ्चाक्षरेण, श्रीसूक्तेन, (पु.२८), भूसूक्तेन (पु.६८-८९), श्रीगायत्र्या (पु.२९) च यथाशक्ति जपन् संस्कुर्यात् । विष्णुपत्नीं तुलसीं देवीं मालिकायामावाह्य, गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिः अभ्यर्च्य, वैष्णवाग्नौ श्रीमन्त्रेण, श्रीसूक्तेन, भूसूक्तेन, श्रीगायत्र्या, भूगायत्र्या च जुहुयात् । मालिकां श्रीशचरणकमलयोर्विन्यस्य प्रणम्य तां पुनरादाय श्रीबीजं शतकृत्वो जपित्वा मुमुक्षुः प्रत्यहं, विशेषेण जपकाले च धारयेत् ॥

(विष्वक्सेनसंहितायाम्)

> यथा पतिव्रता साध्वी सर्वाभरणभूषिता ।
> पतिशुश्रूषणं कुर्यात् सावधानेन चेतसा ॥
> तद्वत् चक्रादिचिह्नैश्च चिह्नितो द्विजसत्तमः ।
> पद्माक्षतुलसीमालां पवित्रं च यथाक्रमम् ॥
> सन्धार्य नित्यकर्माणि विष्णोः प्रीत्यर्थमाचरेत् ।

अप्रतिष्ठितमालाधारणे महान् प्रत्यवायस्स्यात् ॥

इति विष्वक्सेनसंहितोक्ता तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा सम्पूर्णा ॥

[[102]]

अङ्गानि①

पुण्ड्र-धारणम्①

अथ पुण्ड्रधारणम्

पुण्ड्रेषु केशवादीन् आवाहयेत् ॥
(ॐ केशवाय नमः। ओं माधवाय नमः ... इत्यादि १२।)

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

चतुश्-चक्रं नमस्यामि
केशवं कनक-प्रभम् ।

नारायणं घन-शयामं
चतुश्-शङ्खं नमाम्य् अहम् ॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

माधवं मणि-भङ्गाभं
चिन्तयामि *चतुर्-गदम्* ।

चन्द्र-भासं *चतुश्-शार्ङ्गं*
गोविन्दम् अभिसंश्रये ॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

विष्णुं *चतुर्-हलं* वन्दे
पद्म-किञ्जल्क*(=केसर)*-सन्निभम् ।

चतुर्-मुसलम् अब्जाभं
संश्रये **मधु-सूदनम्** ॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

अग्नि-वर्णं *चतुः-खड्गं*
भावयामि **त्रि-विक्रमम्** ।

वामनं बाल-सूर्याभं
चतुर्-वज्रं विभावये॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

श्रीधरं पुण्डरीकाभं
चतुःपट्टं समाश्रये ।

चतुर्-मुद्गरम् अभ्येमि
हृषीकेशं तडित्-प्रभम्॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

पञ्चायुधं **पद्म-नाभं**
प्रणमाम्य् अर्क-रोचिषम् ।

दामोदरं *चतुः-पाशम्*
इन्द्र-गोप-निभं भजे ।

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

वासुदेवम् उपासेऽहं
पूर्णेन्द्ध्-अयुत-सन्निभम् ।।

▼ श्रीनामानि

श्रीदेवी, अमृतोद्भवा, कमला, चन्द्रसोदरी, वरारोहा,
हरिवल्लभा, विष्णुपत्नी, वैष्णवी, शार्ङ्गिणी, देवदेविका,
महालक्ष्मीः, सुरसुन्दरी, सर्वाभिष्टप्रदायिनी इति देव्यः
केशवादीनां सवासुदेवानाम् ।

इति च वाचयेत् ।

> ओं श्रियै नमः,
> ओं अमृतोद्भवायै नमः,
> ओं कमलायै नमः,
> ओं चन्द्रशोभिन्यै *(अन्यत्र - चन्द्रसोदर्यै)* नमः,
> ओं विष्णुपत्न्यै नमः,
> ओं वैष्णव्यै नमः,
> ओं वरारोहायै नमः,
> ओं हरिवल्लभायै नमः,
> ओं शार्ङ्गिण्यै नमः,
> ओं देवदेव्यै*(अन्यत्र - देवदेविकायै)* नमः,
> ओं महालक्ष्म्यै नमः,
> ओं सुर-(लोक)-सुन्दर्यै नमः,
> ओं सर्वाभीष्टफलप्रदायै नमः ॥

इति श्रीचूर्णरिखासु श्रियमावाहयेत् ॥

विष्वक्सेन-पूजा①

> प्रारीप्सितस्य कर्मणः निर्विघ्न-परिसमाप्त्य्-अर्थं आदौ विष्वक्सेनाराधनं करिष्ये

इति संकल्प्य,

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं
शशिवर्णं चतुर्भजम् ।
प्रसन्नवदनं द्यायेत्
सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

यस्य द्वि-रद-वक्त्राद्याः
पारिषद्याः परश्शतम् ।
विघ्नं निघ्नन्ति सततं
विष्वक्सेनं तमाश्रये ॥

> विष्वक्सेनं सूत्रवती-समेतं सपरिवारं ध्यायामि,
> आवाहयामि,
> आसनं समर्पयामि,
> अर्घ्यं समर्पयामि,
> पादयोः पाद्यं समर्पयामि,
> आचमनीयं समर्पयामि,
> स्नापयामि,
> पुनर् आचमनीयं समर्पयामि,
> वस्त्रं समर्पयामि,
> उपवीतं
> ... गन्धं ..., पुष्पं ..., धूपं ..., दीपं ... सर्वोपचारान् समर्पयामि।
> विष्वक्सेनाय नमः।
> ओं भूर्भुवस्सुवः
> .... गुडोपहारं.... आचमनीयं... ताम्बूलं....
> सुवर्णपुष्पम् समर्पयामि,
> सर्वोपचारान् समर्पयामि -

इति विष्वक्सेनम् आराध्य...

[23]

Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा①

Goals ध्येयानि②

Dyugangā (https://rebrand.ly/dyuganga) is a work group dedicated to the promotion of ever-victorious Hindu ideals and arts. It's current focus is in presenting important texts for easy study.

The texts may be presented as

- audio files (eg: MahAbhArata audio book project),
- as web pages (eg: Apastamba-gRhya-sUtra, Apastamba-dharma-sUtra, EkAgnikANDa commentary, manu-smRti, raghuvaMsha, more kalpa-texts, tattva-texts, universal subhAShita DB),
- as dictionaries (eg: stardict)
- ebooks distributed on various platforms (eg: book-pub, amazon, google play).

You may subscribe to mail-streams for past and future announcements (dg, hv, san).

The choice of material heavily depends on the special interests of its current lead (vedas, kalpa, purANa-s).

संस्कृतानुवादः③

द्युगङ्गा नाम कार्यसंस्था ऽजेयानां भारतीयपुरुषार्थपरिकल्पनानाञ्च हिन्दुककलानाञ्च प्रसारणाय वर्तते। तदीयस् स्थूलोद्देशोऽधुना प्रमुखग्रन्थानाम् अध्ययनसौकर्याय प्रस्तुतिः। ततो ग्रन्थसङ्कलनकेन्द्रम् इति वक्तुमलम्।

ग्रन्थानाम् प्रस्तुतिर् ध्वनिसञ्चिकाभिस् स्यात् (यथा महाभारतपारायणप्रसारणे), जालक्षेत्रपृष्ठैर् वा (यथा विश्वासस्य मन्त्रटिप्पनीषु, एकाग्निकाण्डटीका), शब्दकोशैर् वाऽपि (stardict)।

सद्यश्च ग्रन्थाः संस्थाग्रण्या रुचिविशेषम् अनुसृत्य चिताः - वेदाः, इतिहासपुराणानि, कल्पवेदाङ्गग्रन्थाश् चेति।

Contribution दानम्③

Donations and sponsorship are welcome (use contact page) - they help offset operating costs (worker payments mainly ~1L/mo) and plan further projects. Project-specific sponsorship opportunities are occasionally advertised on our social media accounts and on certain mailing lists.

Table of Contents

वीरराघवार्य-प्रयोग-माला 4
० 5
विषयसूची 5
நிவேதனம் 6
१ प्रमाणसंग्रहः 8
आचमनम् 8
प्राणायामः 8
अत्रिः 8
मन्त्रस्नानादिकार्यम् 9
आग्नेयस्नानम् 9
वस्त्रम् 10
अहरहः सन्ध्यामुपासीत 11
अनूदकी-सन्ध्यावर्णना 12
द्वात्रिंशद्-उपचारक्रमः (३२) 15
षोडशोपचारक्रमः (१६) 15
षोडशोपचाराशक्तौ - (१२) 16
तत्राप्यशक्तौ (८) 16
२ विशेषाराधनक्रमः 17
पादुकाराधनम् 17
३ षोडशोपचारक्रमः 19
आराधनसंग्रहः 19
घण्टानादनसमयनिर्देशः 19
पञ्चसंस्कारप्रयोगः 20
सदोऽनुज्ञा 20
विष्वक्सेन-पूजा 20
सङ्कल्पः 21
विष्वक्सेनोद्वासनम् 21
प्रतिसरबन्धः 21
उल्लेखनम् 21
कुम्भस्थापनम् 22
वरुणावाहनम् 23
जपः 23
आह्वानम् 24
युद्धप्रार्थना 24
उपासकसौभाग्यम् 24
प्रतिज्ञा 24
किरणकीर्तिः 25
प्रतिज्ञानुवर्तनम् 25
रक्षोहाग्निध्यानम् 26
बन्धनम् 26
रक्षाकरणम् 27
शिष्यकाष्ठादि-व्यवस्था 28

अग्निमुखम् 28
उल्लेखनम् 29
परिस्तरणान्तम् 29
पात्रसादनम् 29
प्रोक्षणीपूरणम् 29
प्रोक्षणम् 29
प्रणीताः 29
आज्य-संस्कारः 30
दर्वी-संस्कारः 30
परिधिः 30
आघारौ 30
परिषेकः 30
इध्माधानम् 31
आघारहोमः 31
आज्यभागौ 31
वैष्णवीकरणम् 31
तापनहोमः 31
पुरुषस्वरूपम् 33
सृष्टिः 34
समाजोद्भवः 35
पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः 35
पुण्ड्रधारणम् 37
उपदेशः 39
होमान्तः 39
प्रणीतावोक्षणं 40
ब्राह्मणपूजनम् 40
अग्न्युपस्थानम् 40
अभ्युदयः 40
पुण्याहः 41
स्त्रीमात्रपञ्चसंस्कारप्रयोगे विशेषः 41
शूद्रपञ्चसंस्कारप्रयोगः 41
अनुज्ञा 41
सङ्कल्पः 42
मण्डले पूजा 42
गङ्गावाहनम् 42
पञ्चगव्यम् 43
पुण्याहः, प्रोक्षणम् 43
प्रतिसरबन्धः 43
अभिमन्त्रणम् 43
तापहोमः 44
पुण्ड्रधारणादि 44
उपदेशः 44
समाप्तिः 45
१३ सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः 46
भूसूक्तम् । 46

नीलासूक्तम् । 47
पुरुषसूक्तम् 47
ब्रह्मसूक्तम् 47
श्रीसूक्तम् 47
१५ यज्ञोपवीतनिर्माणविधिः 48
१६ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा 49
१२ त्र्यम्बकं यजामहे 49
१७ यज्ञोपवीतधारणक्रमः 50
२१ घण्टाप्रतिष्ठाक्रमः 51
२२ श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः 52
२३ पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठा 53
२४ तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा 54
अङ्गानि 55
पुण्ड्र-धारणम् 56
विष्वक्सेन-पूजा 58
Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा 59
Goals ध्येयानि 59
संस्कृतानुवादः 59
Contribution दानम् 59